ԱՒԵՏԱՐԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

հրատարակեալ ազգասէր սատարութեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵԴՈՒԱՐԴԱՅ ՌՈՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

Ա. ՏԱՐԻ. — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ, 1855. — ԹԻՒ 3.

Ի ՓԱՐԻԶ
Ի ԳՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ
Ի Փողոցն Սեն-Սիւլպիս, Թ. 38.

Գործակալք

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ
ԱՒԵՏԻՍ ԱՂԱՑ ՊԷՐՊԷՌԵԱՆ.

ԶՄԻՒՌՆԻԱ
ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԱՑ ՊԱԼԴԱՋԱՐԵԱՆ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՑ ՏԷՐ-ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.

ԵԱՇ ՄՈԼՏԱՒԻՈՅ
ՔԱՄԻՆԱՐ ՅԱԿՈԲ ԱՂԱՑ ՊԷՅԲԳԼԵԱՆ

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

Ա. ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԲ

ՈԳԻ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Կուսակցութեան ոգին քիչ խելքի տեր մարդկանց հոգին է : Ասիկայ այնպիսի ցաւ մըն է որ բժշկուիլը ամենաղժուար բան է. ցաւ մը որ ախորժելի է հիւանդին, եւ մտմտուք չտար իրեն, վասն զի կազատե զինքը բան մը քննելու համար խորհրդածութիւն ընելէն, եւ գործելու համար առաքինութիւն ունենալէն :

Կողմնասեր մարդը չհասկընար թէ աղեկը զէշն ընտրելու համար մտածել պէտք է թէ չէ. ամէն բան կամ քովընտի, կամ անոր մէկ երեսը միայն կըտեսնէ : Ով որ կողմնասիրին կրիցը կրծառայէ՝ անոր պէս արդիւնաւոր մարդ չկայ. ով որ իրեն վնաս մը կընէ՝ այնպիսին պակասութեամբ ու ախտերով լեցուն է : Լուսոյ դէմ կոյր, բանաւոր պատճառի դէմ խուլ, ամէն բանի դատաստանը իր շահասիրութեամբը կը կտրէ. իր բարոյականին հիմն աս է, եւ մարդկանց ու գործողութեանց չափը հասկընալու համար ասկէց ի զատ կանոն չճանչնար :

Երբ որ կըսէ թէ « Այս ինչ մարդուն մտածածը լաւ է, » ըսել կուզէ թէ անիկայ իմ կողմէս է. երբոր ըսէ թէ « Ասոր մտածածը զէշ է, » պիտի հասկընաս որ « իմ կուսակցութենէս չէ » ըսել է միտքը :

Զարախօսութիւնը, լրտեսութիւնը, վրէժխնդրութիւնը՝ իրեն համար՝ ուրիշ ամէն կուսակցութեանց մէջ մեծամեծ յանցանքներ են, իսկ իր կուսակցութեան օգտին համար՝ մէյմէկ առաքինութիւն :

Ամէն պաշտօններու՝ ամէն գործողութեանց վրայ ձեռք դնելը՝ իրեն համար՝ հարկ մըն է. վասն զի միտքը դրած է թէ իր կուսակցութեանը (որ ինքը տերութեան հետ միշտ շփոթել կըջանայ) հաւատարիմ ու անձնանուէր ծառայողներ հար-

կաւոր են, եւ իր բարեկամներեն դուրս չճանչնար այնպիսի մարդիկ :

Ով որ կրօնամոլ չէ՝ իրեն համար հերետիկոս է. ձեռքեն զար նէ ամենայն սիրով կըբանադրեր ազգի մը չորս մասին իրեքը՝ որպէս զի ազգը մաքրէ ու զտէ :

Իրեն կուսակիցներ շատցընելու համար գիտէ որ վարպետ քարոզիչներու կարօտ է, բայց իր կատաղութիւնը արգելք է իրեն. այն խենթերուն կընմանի որ ամեն բանէ կըվախնան, ու իրենց շուքը թշնամի կըկարծեն :

Իր կուսակցութիւնը այնպիսի բանակ մըն է որ նոր զինուորներ առնուլ չուզեր մէջը. ուստի ինչպէս որ չարագործութեամբ ուժէ կիյնայ, ասանկ ալ ինքզինքս մաքրեմ ըսելով կըտկարանայ :

Կուսակցութեան ոգւոյն հաճոյանալու մի միայն հնարքն է չափազանցութիւն. անոր մէջ առաջին ըլլալու ճամբան է ուրիշներեն աւելի խենթ երեւնալ. ջրավախութեամբ կատղած մարդկանց վրայ ջուրը ինչ ազդեցութիւն որ կընէ, չափաւորութիւնն ալ կողմնասիրաց վրայ նոյն ուժն ունի. ամեն տեսակ ներողամտութիւն անոնց համար դաւաճանութիւն է : Անոր համար ամեն կուսակցութեանց ալ անձնապաշտ անձնասէրները կըտեսնեն որ օրէ օր իրենց գունդը կըպակսի՝ իրենց կասկածոտութենեն. քիչ ժամանակէն ափ մը՝ եւ վերջապէս պտղուց մը չարագործներ կըմնան որ արդարութեան արեգակը ծագելուն պէս կընային : Իրենց անցաւոր ուժը այնպէս կըխորտակի, ինչպէս որ տղուն կտրած մատիտը անդադար կըբարակնայ, ու գործածել ուզելուն պէս կըկոտրի :

Մոլենախանձ կուսակցութեանց բոլորն ալ այս վիճակս ունեցեր են, եւ սակայն անոնց կործանման փորձը իրենց յաջորդներուն խրատ չէ եղած : Այս անմիտները այնպիսի երեւակայական հիւանդութիւն մը ունին որ ծիծաղելի կըլլար՝ թէ որ շատ անգամ ողբալի կերպով վնասներ չըներ անոնց քով մօտեցողներուն : Ով որ ուզէ խելացի խօսքերով զիրենք հանդարտեցընել, կըմերժեն զինքն ու կըխոցոտեն. անոր համար ամեն մարդ կըվախչի անոնցմէ. եւ երբ ալ ըլլայ՝ իրենց անձնամոլութեան պատիժը կըզտնեն՝ որ է միսմինակ մնալ :

Կուսակցութեան ոգին այնպէս յաւ կըճանչնայ իր տգեղութիւնն որ ուրիշներուն վրայ տիրապետելու համար՝ միշտ հայրենասիրութեան կամ բազաւորականութեան դիմակովը կըքալէ.

Բայց անոր ոյժն ալ կըկոտրի ու չուտ մը գայ յերեւան :

ՍԷԿԵԻԻՐ :

ՀԱՆԳՍՏՈՒԹԻՒՆ ՍՐՏԻ

Որոնք որ Յովսեփայ Տրոգի երկու գրքոյկներուն հայերէն թարգմանութիւնը ախորժ հաճութեամբ կարդացին, անտարակոյս քաղցրանայ պիտի անոնց նոյն գեղեցկախօս իմաստասիրին « Արուեստ երջանիկ կենաց » ըսուած գրքին մէկ ճաշակն ալ որ հոս կըդնենք թարգմանաբար.

« Սրտի հանգստութիւն ըսելով մեր հոգւոյն այն վիճակը կըհասկընամ՝ որով մարդս սովորական տկարութիւններեն ազատ՝ իր վսեմութեանը արժանի երջանիկ հանդարտութիւն մը կըվայելէ : Ամեն տեսակ փոթորիկներէ ապահով ըլլալով, միայն անմեղ զուարճութիւններէ առաջ եկած զգածմունքները կընդունի, եւ միայն առաքինութեանց դրդմամբը կըշարժի : Միայն ռամիկ մարդիկն են որ սրտի հանգստութիւնը անտարբերութեան տեղ կըդնեն : Սրտի հանգստութեան հետ միշտ անոյշ ու հրապուրիչ զգացմունք մը կայ կենաց, եւ մարդս քանի որ մտածէ թէ այն հանգստութեան պատճառները որոնք են՝ իրաւունք ունի կերպով մը հպարտանալու. խելք բանեցընելու կարօտ չէ, թող վայելէ ու զուարճանայ. իմաստնոյն հեշտութիւնն այս է :

« Այս կախարդիչ հանգստութեան աղբիւր՝ մաքուր խղճմտանքն է : Փուճ տեղը կաշխատի ով որ իր անձնասիրութիւնը պարարկել ուզէ, ու շողոքորթ խօսքեր ըսելու փափաքի. պիտի նայի որ կարենայ ըսել ինքնիրեն թէ « Ատեն ատեն առիթ փնտռեր եմ ուրիշներուն օգտակար ըլլալու, եւ միշտ սիրով ընդուներ եմ զանոնք որ եկեր են ինծի այն առիթը տալու : »

« Ուրիշ պայման մըն ալ կայ՝ նոյնպէս հարկաւոր... Թեթեւամիտ ընթերցողք, փայլուն փայլուն վճիռներու վրայ զմայլողներ, թերեւս զիս մինչեւ հիմա երազատեսի տեղ դրիք. հապա այսուհետեւ ինչ անուններ պիտի տաք ինծի : Ո՞րն է այս պայմանը. փառասիրութեան դէմ սրտին դռները գոցել :

« Իմ միտքս այս կրքին դէմ ճառեր քարոզներ խօսիլ չէ, թեպետ եւ խիստ շատ՝ եւ գրեթէ ամեն տեղ տարածուած է. խօսելիքս ամենապարզ բաներ են : Գործնական փիլիսոփայութեան տուած առաջին դասերն են՝ որչափ որ կարելի է շատ

օրեր երջանկութեամբ անցընել, որչափ որ կարելի է քիչ վայրկեան կորսընցընել անհանգստութիւն տուող բաղձանքներու համար : Դուն քու աշկերտիդ անդադար այս կըսես թէ « Նայէ որ փայլիս, բաղդին ետեւեն ընկիր : » Ի՞նչ կըսես. թէ որ այն խեղճը խօսքիդ մտիկ ընէ, բոլոր կեանքը բաղձանքներով պիտի հատցընէ : Ես իմինիս այս կըսեմ. « Ժամ մը առաջ վայելէ : » Ա՜ռ ալ գէշ, կըկանչեն անդիեն. ուրեմն կուզես որ ձեռք ձեռքի վրայ դրած կենայ, ու նեղկուկ շրջանակի մը սահմանեն դուրս չելլէ : Ես կուզեմ որ անիկայ իր շրջանակին մէջ ժողվուած գտնէ սրտի, մտաց, երեւակայութեան գրեթէ ամեն զուարճութիւնները, եւս եւ զգայարանաց ճշմարիտ հաճոյքը. անոնցմէ դուրս ինչ կրնայ գտնել : Ունայնասիրութեան հաճոյ բաներ :

« Գիտեմ որ այդ հաճոյքները խիստ սաստիկ եւ արբեցուցիչ են. բայց ստիպուած ըլլալով ընտրութիւն ընել իրարու ներհակ եղող բարեաց մէջ, կըքննեմ կընայիմ թէ զանոնք ձեռք բերելու համար ինչ նեղութիւններ կրելու է, եւ մարդուս կեանցը ինչ քաղցրութիւն կըպատճառեն : Թէ որ փառասիրութեան զիջանիմ, պէտք է որ առանձնութենէս փախչիմ, հրաժարիմ այն զուարճութիւններէն որ ընտանիք, բարեկամք, ազատ զբաղմունքներ ամեն օր կըպատրաստեն ինծի. այն քաղցր երեւակայութիւնները ալ չեն մնար. ես ինծի հետ չեմ ապրիր. աննշան կեանքէն կելլեմ, բայց հանգստութիւնս ու ազատութիւնս ալ կըկորսընցընեմ :

« Այն պատիւներն որ իրենց պայծառութեամբը աչքս շրտեցուցին' թէ որ չկարենամ ձեռք բերել, արդեօք վիճակս ինչ պիտի ըլլայ : Զէ, ըսենք թէ անիտնչ յարատեւութեամբս վերջապէս հասայ անոնց, վայելքս քանի՞ օր պիտի քշէ : Դնենք թէ ձեռքս ոչ երբէք պիտի ելլեն. արդեօք քանի՞ քանի անգամ ահուդողի մէջ իյնալով' պիտի ըսեմ հառաչանօք թէ ինչ անխելքութիւն էր ըրածս որ հանգստութիւնս ասոր հետ փոխեցի :

« Մտածէ մէյմը թէ փառասիրութենէ ալեկոծեալ մարդուն իրաւցընէ երջանիկ օրերը որոնք են : Մանկութեան ու անփորձութեան օրերն են, որ ընդարձակ ընդարձակ առաջադրութիւններ ընելով, ամեն դժուարութիւն երեւակայութեամբ դիւրացընելով, իր երազներովը կըզեղեցկացընէ վազելու ասպարէզը. բայց այն բարիքն որ փառասիրութիւնը մեր աչքին առջեւը կըցոլացընէ' խիստ շատ անգամ կընմանին այնպիսի քաղուածքներու որ հեռուանց սքանչելի տեսարաններ կերեւնան, ու մօտէն որ նայիս' զարշելի գծագրութիւններ են :

« Զափազանցութենէ զգուշանալուն ճարը գիտեմ ես. բարոյախօսները կըխաբեն զմեզ' երբոր առաքինութիւններն ու մոլութիւնները նկարագրելու ատեն մէկ կողմը կըդնեն անխառն երջանկութիւն, մէկալ կողմը բացարձակ թշուառութիւն : Փառասէր մարդը նոյն իսկ անհանգստութեանց մէջտեղն եղած ատենը, որչափ ալ բաղձանքներ' ստրջանքներ ունենայ, ատեն ատեն զուարճութիւն մը' գինովութիւն մը կիմանայ : Ո՛վ ընթերցող, մեր փնտռածը երջանկութիւն է : Թէ որ միայն թմրիլ ուզենք, խրատը փուճ բան է. թէ որ միայն զուարճութիւն փնտռենք, զուարճութիւնները անթիւ տեսակ ունին, ամեն վիճակի մէջ կըմտնեն, ամեն բնաւորութեան կըյարմարին : Այն կեղծաւորը, մէկալ նախանձոտը, միւս ագահը, միթէ տանջանքէն ի զատ ուրիշ բան չունին : Անա քեզի մարդատեաց մը որ անդադար կըկրկնէ' թէ աշխարհս անզգամներով լեցուն է, անոր համար մարդուս կեանքը անտանելի բեռ մըն է : Այս մարդն ալ իրեն համար զուարճութիւններ ունի : Մեզի դէմ ըսած ամեն մէկ նախատինքը մէյմէկ գովեստներ են որ ինքն իրեն կուտայ. քանի որ զմեզ վար կըգարնէ, ինքզինքը բարձրացած կըկարծէ, եւ մեր չունեցած կատարելութիւնները իր վրայ տեսնելով կըշրփանայ : Իսկ թէ որ յանկարծ իր խելքին յարմար մարդ մը ալ գտնէ, ո՞վ կրնայ պատմել այն երկու մարդատեացներուն զուարճութիւնը' որով իրենց ըրած գիւտերը իրարու կըհաղորդեն, ու մարդկային ազգիս դէմ անթիւ հեգնութիւններով կըյարձրկին : Դնենք թէ մէկը իրեն հակառակ ելաւ. անպատմելի զուարճութիւն է իրեն' անոր դէմ վիճաբանիլը. եւ որովհետեւ իր ձայնը բարձր է, վասն զի աս ալ կայ որ երբ մէկը մարդկային յիմարութեանց վրայ ուզէ խօսիլ' ոչ նիւթ կըպակսի իրեն եւ ոչ ապացոյց, չըգիտնար թէ ինչպէս ուրախանայ ըրած կռուոյն մէջ յաղթող գտնուելուն :

« Փառասէր մարդը այնպիսի զուարճութիւններ ունի որ շատ անգամ ոչ միայն աչք կըխաբեն, այլ եւ գուցէ անծանօթ ալ են, ու խորունկ դիտելով միայն կրնան դուրս ելլել : Յաջողութիւն գըտնելու սաստիկ փափաքը կանուշցընէ մեզի մեր ջանքն ու աշխատանքը. եւ փառասիրին անարգ' ծաղրական կամ թէ զարշելի գործերը մէյմէկ խիստ յարմար միջոցներ են իր նպատակին հասնելու : Կարելի է որ կարգէ դուրս ցածութիւնը տեսակ մը հպարտութիւն պատճառէ այն ցածու-

թիւնն ընողին՝ նոյն իսկ կարգէ դուրս ըլլալուն համար : Մէկ խօսքով, ասոր տարակոյս չկայ որ զուարճութիւնը կրնայ խառնուիլ մինչեւ վերջին աստիճանի ծիծաղական հաճոյից հետ, ամօթալի մոլութեանց հետ, եւ անգութ ոճիրներու հետ :

« Ո՜րչափ ողորմելի բան է մարդս : Մտքերնիս կը դնենք թէ փառասիրութիւնը մեծ բան է. եւ չենք տեսներ որ անիկայ տկարութենէ կը ծնանի : Զօրաւոր գործողութիւն կուզե՞ս. — հասարակ մոլորութիւններէ ազատիլ, խելացի սկզբունքներ հնարելը, եւ անկեց ալ աւելի՝ անոնց հետեւիլն է : Իսկ ռամիկներուն աչքը շրտեցընելու կարօտ ըլլալը, գետնին երեսը սողալով ուրիշներէն առաջ անցնիլը եւ անոնց ձեռքէն տղայական խաղալիքներ յափշտակելու աշխատիլը միթէ մեծահոգի մարդու բա՞ն է : Շատ անգամ մեր մտածութիւնները յիմարութիւն են, ու մեր բորբոքումը ծանծաղամտութիւն :

« Խղճալի մոլորութիւններուն մէկն ալ է իշխանութեան մը հասնելու փափաքիլ : Ռամիկը կը սէ թէ ինչ երջանիկ են իշխանաւոր մարդիկ. ամէն ուզածնին կը կատարուի : Աքանչելի տապանագիր է Թէսսինի կոմսին տապանագիրը : Ասիկայ բաղդին ետեւէն գնաց, տեսակ տեսակ իշխանութեան հասաւ, ու մեռնելու մօտ ատենը հրամայեց որ գերեզմանին վրայ այս խօսքս փորագրուի. « Ո՜ւր ուրեմն երջանիկ : »

« Ամենեւին չափազանցութիւն չէ ըրածս՝ երբ կը սեմ թէ մարդուս կեանքը քաղցրացընող բան մը կայ նէ այս է միայն որ շիտակ մտածող, լաւ սիրտ ունեցող ու անկեղծ մարդկանց հետ անցընէ օրերը. անոնց մէջ գտնուած ատենը այնպիսի օդով մը պատած կը ըլլայ չորս դին որ համարձակ շունչ կառնու : Կուզե՞ս փառասիրութեան հպատակիլ. ինքզինքդ դատապարտէ օրերդ անցընելու անկուշտ, անհանդարտ, կեղծաւոր, ոխակալ, եւ շատ անգամ անզգամութիւնը ցածութեան հետ մէկտեղ բանեցընող խաբեբայից հետ : Հին բարեկամներդ արհամարհելու աշխատէ, սիրտդ փոխէ բոլորովին. վասն զի թէ որ պատուոյ յիշատակ մը մնայ քովդ, տանջանքդ հարիւրապատիկ պիտի ըլլայ :

« Անձնապաշտ խարեբայից ընկերութենէն չկրնար մարդս այնպէս ելլել՝ ինչպէս որ մտած էր. այլ կամ աւելի անգգամ կելլէ, եւ կամ աւելի յաւաբարոյ : Անփորձութեան հասակին մէջ, մինչդեռ ամէն բան երեսանց ու վեր ի վերոյ միայն կը դիտուի, դիւրաւ կը խաբուի մարդս ու այն վտանգաւոր դպրոցին կը կապուի : Բայց նոյն դպրոցը շատ օգտակար խրատներ կրնայ տալ՝ հաստատուն բնաւորութիւն ու սուր միտք ունեցող մարդուն : Հոն կը հաստատուին բոլոր իր սկզբունքները. հոն՝ երբեմն սարսափմամբ, երբեմն ալ զզուանօք, կը դիտէ կը տեսնէ հրապուրիչ մոլութեանց ցաւալի հետեւանքները. հոն մարդիկ կը տեսնէ որ ամէն ուզածնին կատարուածի պէս կերեւնան, եւ սակայն կը ցաւին որ երկար ատեն աննշան անծանօթ մնացեր են : Կրնայ ըսել մէկը թէ Ատոնք փուճ խօսքեր են. այն մարդկանց մէկն ալ յանձն չառնուր իր աստիճանէն վար իջնալ : Ես ալ անանկ կարծեմ. թշուառութեան ալ մեծը աս է որ մարդս չկարենայ՝ երկար ատեն ալէկոծեալ տեսարանի մը վրայ ապրելէն ետեւ՝ հանգըստութեան դիմանալ :

« Ոմանք մեղադրելով կը սեն թէ փիլիսոփաները մեծութեան ու իշխանութեան վրայ գէշ խօսեր են միշտ՝ որպէս զի իրենք անոնց հասած ըլլալուն վրայ մխիթարուին : Այս ըսելը փիլիսոփայից պատմութիւնը մոռնալ է. ամենքն ալ իշխանութիւնն ու մեծութիւնը շատ մօտէն տեսած են. շատն ալ անձամբ բանեցուցեր են իշխանութիւնը, եւ այն պատճառաւ դժբաղդութեան հասեր են : Արիստոտել Փիլիպպոսի որդւոյն վարժապետութիւն ըրաւ, եւ Պղատոն բազաւորաց պալատները քալեց աչքէ անցուց : Կիկերոն հայր հայրենեաց ըսուելու պատուանունը վաստակեցաւ, եւ իր ճարտասանութեամբը փրկուած ժողովուրդը՝ անոր արիւնոտ գլուխը տեսաւ ճարտասանութեան բեմին վրայ նետուած : Սենեկա Ներոնի հրամանաւը մեռաւ, Ներոնի՝ որ առաջ անոր խրատներովը եղեր էր սեր եւ ակնկալութիւն Հռովմայեցւոց : Բոյեթիոս երեք անգամ հիւպատոսական ծիրանին հագնելէն ետեւ, բանտի մէջ գրեց այն մխիթարութիւններն որ փիլիսոփայութիւնը կուտայ մարդուս, եւ իր գիրքը կախաղանին պատուանդանին քով դրաւ : Մարկոս Աւրեղիոս տիեզերական գահին պատիւ ըրաւ այն առաքինութիւններով որ կարծես թէ աննշան եղած ատենին միայն անարատ կը մնան :

« Կարդեսիոս բազուհիի մը իրեն առաջարկած հիւրընկալութիւնն ընդունեցաւ : Դուն ալ՝ ով աստուածային Ֆենելոն, մեծամեծ պատիւներու հասար. անոնք քեզի զրպարտութեանց պատճառ եղան, կեանքդ քեզի դառնացուցին, եւ դու քուկին իմաստութեամբդ երջանիկ օրեր անցուցիր ու փառք ալ շահեցար :

« Շատ անգամ բարեսէր մարդը ուրիշներուն օգուտ ընելու յուսով՝ մարդկային ընկերութեան

փոթորիկներուն մէջ կընետուի որ հասարակաց իրաւանց պաշտպանութիւն ընէ. ասիկայ սրբազան պարտք մըն է որ պիտի կատարէ, թէպէտ եւ անոր համար զոհ ըլլայ, եւ իր անձնանուէր նահատակութիւնը փառասիրութեան հակառակն է: Սակայն, երբոր փառաւոր պաշտօնի մը ռոճիկն ու պատիւը զմեզ կընրապուրեն կըմոլորցընեն, մեր հանգստութեան՝ մեր անկախ ազատութեան յարգը ճանչնանք, ու ճոխ գանձերը քիչ մը ստրկի հետ չփոխենք:

« Իրաւցընէ խելացի մարդ է եղեր այն Պարսիկն որ երբ իր ազգականները կըյորդորեին գինքը առանձնութենէն դուրս ելլելու եւ բարեկամի մը իրեն առաջարկած պատիւն ու հարստութիւնն ընդունելու, պատասխան տուաւ. «Տղայութեանս ատեն՝ հայրս ինծի ոսկի դրամ մը պարգեւեց: Վաճառականի մը խանութին վրայ թերթ մը ոսկեզօծ թիթեղ տեսայ խիստ փայլուն, ոսկիս տուի, թիթեղն առի: Հիմա ձեր ինծի առաջարկածն ալ այսպիսի առուտուր մըն է. բայց ես տղայ չեմ, եւ ոսկին թիթեղի համար չեմ տար:»

ՏՐՈՉ:

Բ· ՏԵՍԱՐԱՆԹ ԵՒՐՈՊԱՅ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԴԻՒՐԱԳԻՆ ԲԵՐՈՅ:

Լոնտրայի արուեստահանդիսին ատենը առաջարկութիւն մը եղած էր որ ածան բերքերուն գիները վրանին դրուին, եւ իմացուի թէ հասարակ ժողովրդեան պետք եղած նիւթերուն մէջ ամենէն լաւերն ու միանգամայն ածանները որոնք են: Այս առաջարկութիւնն ի գործ դրուեցաւ Փարիզու արուեստահանդիսին մէջ: Մեծ հանդիսարանին մէկ կողմը մասնաւոր տեղ որոշուեցաւ, եւ հոն շարուեցան այն ամենայն բերքերն որ ոչ թէ հարուստներուն՝ հապա աղքատաց կարօտութիւնը լեցընելու մեծապէս օգնութիւն կրնան ընել:

Այս դիւրագին բերոյ հանդիսարանին մէջի նիւթերը չորս խումբ բաժնուած են, այսինքն Բնակարան, Կահ կարասի, Հագուստ եւ Կերակուր:

Առաջին խումբին մէջ ամենէն քիչ են բերքերը: Գործաւորաց համար շինուելիք բնակարաններու գաղափարներ կան մէջը՝ այն կերպով շինուած որ քիչ մը տեղի մէջ որչափ կարելի է շատ մարդ բնակի ու միանգամայն բնակիչներուն առողջութեանը վնաս մը չըլլայ, ներքին բաժանմունքը լաւ կերպով եղած, անոնց մէջ աշխատիլը դիւրին ըլլայ, շատ օդ բանի եւ առատ լոյս գարնէ:

Երկրորդ խմբին մէջ են տան կահ կարասիները, եւ անոնց հետ տեսակ տեսակ վառարաններ, կանթեղներ, խոհակերոցի եւ սեղանի անօթներ եւ այլն:

Երրորդ խմբին մէջ դրուած են հագուստներ. այսինքն նախ ամէն տեսակ կտաւ, չուխայ եւ այլն, եւ յետոյ կարած պատրաստ զգեստներ:

Կերակրեղինաց խմբին մէջ ամենէն աւելի շատ

բան պիտի գտնուեր աղէկ ու աժան, բայց այնպէս չէ եղած : Շատ բան կայ որ աղէկ շինուած է, բայց աղքատներուն պիտոյիցը օգտակար ըլլալու չափ աժան չէ : Իսկ հագուստի վերաբերեալ նիւթոց մէջ յիրաւի այն աստիճանի աժան բաներ կան որ անկէց աւելի աժնութիւն չկրնար ըլլալ : Ասոր մէկ յայտնի օրինակ մը տալու համար այսչափ միայն ըսենք որ գործաւոր մարդու մը ամբողջ հագուստ շինելու 45 կամ 46 ֆրանք բաւական է, եւ այնպէս վայելուչ որ միջակ վիճակի արհեստաւորներ ալ կրնան առանց ամրջնալու հագնիլ : Անհաւասիկ անոր ցուցակը.

Աղէկ չուխայէ տափատ (փանթալոն) պատրաստ.....	7 ֆր.	»	իբր 35 դրշ	»
Սեւ աղէկ չուխայէ փալթոյ (մեծ սեթրի) նոյնպէս.....	14	»	70	»
Չուխայէ քառակուսի զարդերով բաճկոն (ժիլէ).....	3	20	16	»
Փալիքոյ կտաւէ շապիկ՝ մանր ծալքով.....	3	»	15	»
Զոյգ մը կիսակօշիկ՝ շատ դիմացկուն.....	6	50	32	20
Գլխարկ մետաքսէ.....	8	»	40	»
Զոյգ մը բարակ բրդէ գուրպայ.	1	20	6	»
Սեւ կերպասէ վզնոց.....	1	»	5	»
Զոյգ մը ձեռնոց.....	1	»	5	»
Թաշկինակ.....	»	50	2	20
Ընդ ամենայն.....	45 ֆր.	40 .	227 դրշ	

Թէ որ այս հագուստը հասարակ արուեստաւորի մը համար շատ երեւնայ, նոյնը կրնայ գտնել՝ քիչ մը հաստ նիւթերէ շինուած, ու կէս գնովը, այսինքն 20 կամ 25 ֆրանքով, որ 100 կամ 125 դուրուշ ըսել է :

Աւստրիայէն աղէկ ու բաւական բարակ կտաւներ եկած են, մէկ ծրարը (որ գրեթէ 33 մեթր է) 18 ֆրանքի : Գաղղիոյ Պորտոյ քաղաքէն աղուոր շապիկներ եկած են՝ տասուերկու հատը 35 ֆրանքի, 28, 23 եւ մինչեւ 18 ֆրանքի : Բրդէ շալեր կան՝ Քաշմիրի շալերուն տեսքովը՝ 22 ֆրանքի. բրդէ գուրպաներ որ 7 ֆրանք ու կէս կարժէ տասուերկու զոյգը :

Տնական պիտոյից համար հարկաւոր եղած կարասիներուն մէջ շատ բաներ կան որ վերջին աստիճանի աժան են : Աշտանակաձեւ կանթեղ մը կայ որ լուսարգելովը հանդերձ կէս ֆրանք կարժէ. ասիկայ մէկ ժամուան մէջ 1 հարիւրորդի ձէթ կըվառէ. ծեծած երկրքէ դգալ ու պատառաքաղ կայ՝ 11 հարիւրորդի. խառուեի դգալներ՝ 3 ու կէս հարիւրորդի, հայլիներ՝ 10 հարիւրորդի :

Կերակրեղէնին մէջ շատ բաներ կան, մանաւանդ պաքսիմատներ, աղած միս, ապուխտ եւ այլն՝ որ խիստ աժան են :

Զարմանալի աժնութիւն ունեցող բաներուն կարգն են նաեւ տղոց համար յարդէ հիւսուած գեղեցիկ գլխարկներ, ամէն մէկը 10 եւ մինչեւ 7 հարիւրորդի, որ 8 կամ 10 վող (փարա) ըսել է :

Սակայն ոմանք կըտարակուսին, եւ թերեւս յիրաւի, այն գներուն ստոյգ ըլլալուն վրայ. կըկասկածին որ չըլլայ թէ այնչափ աժան գինը իբրեւ խայծ մը միայն դրուի նիւթերուն՝ որ գնող շատ ելլէ : Այսու ամենայնիւ տարբերութիւնը շատ չկրնար ըլլալ, եւ փափաքելի է որ արուեստահանդիսին այս մասը ոչ երբէք վերցուի, այլ միշտ մնայ հոն, ինչպէս որ խօսք մը կայ. վասն զի թէ բան գնողները շատ իրենք կըտրվին անկէց՝ խնայութեամբ ապրելու համար, եւ թէ արհեստաւորները կըտեսնեն յայտնապէս որ աւելի վաստակով կելլեն՝ հասարակ ժողովրդեան համար աժան աժան բաներ շինելով, քան թէ միայն հարուստներուն զեղխութիւնը պարարելու ջանիւք սուղ սուղ բաներ շինելով ու կարգէ դուրս կատարելութեան հասցընելով. պիտի չմոռնան այն ճշմարիտ առակն որ կըսէ թէ « Մանր ու խոշոր քսակ կայ, մանրը խոշորէն շատ կայ : »

Գ. ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ

ՖՐԱՆԲԼԻՆ

(Շարայարութիւն).

Ֆրանքլինի մտքէն ոչ երբէք ելաւ այն յունուարի 29ին 1774ին եղած դատաստանը որով Անգղիոյ անիրաւութիւններն առաջ քշողները արդարացան, ու Ամերիկայի ազատութեանց պաշտպան

կեցողը դատապարտուեցաւ : Այն օրը բաւիղ հագուստ մը հագած էր. չորս տարի ետքը նոյն հագուստով Փարիզու մէջ Գաղղիոյ ոստիկանին հետ այն դաշնագիրը ստորագրեց՝ որով Գաղղիացիք նիզակակից եղան Ամերիկացւոց, եւ անոնց ինքնազլուխ ազատութիւնը հաստատեցին :

Անգղիոյ տերութիւնը Ֆրանքլինի անունը կոտրելու ջանային ետեւ՝ պաշտօնեն ալ ձգեց զինքը, որ էր Ամերիկայի թղթատանց վերատեսչութիւնը : Աղէկ առիթ ալ գտաւ նոյն օրերը այս անիրաւութեան : Որովհետեւ ջային վրայ ծանր տուրք դրած էր, Փիլադելֆիա ու Նոր Եորք քաղաքին բնակիչները՝ Հնդկաստանեն եկած վաքսուն սնտուկ ջայը ետ ճամբեցին, իսկ Պոսթոնի բնակիչները իրենց եկած սնտուկները ծովը թափեցին : Ասոր վրայ Անգղիացիք կատղեցան, ամեն տեսակ խստութեան ձեռք զարկին. Ամերիկացիք ալ ամեն բան աչք առած, օր մը ամբողջ ծոմապահութեամբ ու աղօթքով անցընելէն ետեւ պատրաստուեցան զէնքով պաշտպանելու իրենց երկիրը Անգղիոյ Կեռ զօրավարին դէմ որ եկեր Պոսթոնը ծովէն ու ցամաքէն պաշարեր էր :

Տարի մը առաջ Ֆրանքլին գիր մը գրեր էր իր հայրենակցացը՝ յորում կըսեր. « Գաղթականներուն բռնելու ամենեն խելացի ու օգտակար ճամբան այս է որ *ընդհանուր ժողով* ընեն... անոր մէջ իրենց իրաւունքները հաստատեն, որոշեն որ մինչեւ Անգղիոյ թագաւորն ու երկու խորհրդարանները այն իրաւունքները չճանչնան՝ ամենեւին տուրք չտան, եւ այս որոշմունքին Անգղիոյ տերութեան իմացընեն : Տարակոյս չունիմ որ այս ճամբով բանը կըյայտնուի, եւ թէ մեր խնդիրքը կատարուի՝ թէ նորեն մերժուի, մենք մեր վախճանին կըհասնինք. վասն զի անիրաւութիւն ընողն ու հալածանք հանողը միշտ ատելի է ուրիշներուն, իսկ անիրաւութիւն կրողն ու հալածուողը կարեկցութիւն կըգտնէ ամենեն ու աւելի կըգօրանայ : » Այս խորհուրդը 1773ին տրուած էր, 1774ին ի գործ դրուեցաւ, ու Փիլադելֆիոյ մէջ եղաւ ընդհանուր ժողովը յիսունըմիսնգ հոգւով, ամենքն ալ ընտիր, խոհական, քաջ եւ հայրենասէր մարդիկ : Իրենք զիրենք կառավարել գիտցող ժողովուրդները այսպէս կընեն ահա իրենց ընտրութիւնը : Ընտրութիւننին աղէկ կընեն, ընտրուողներուն ալ աղէկ կընազանդին : Այն հոչակաւոր ժողովոյն մէջ որոշուեցաւ որ Պոսթոնի պաշտպանութեանը աշխատուի, միանգամայն Յայտարարութիւն մը հրատարակուի Ամերիկացւոց իրաւանցը, հետն ալ աղերսագիր մը առ թագաւորն, ծանուցում մը առ ազգն Անգղիացւոց եւ ազդարարութիւն մը առ գաղթականս Ամերիկոյ :

Իրենց պատիւը գիտցող ու քաջ Ամերիկացւոց այն գրուածքներուն մէջ յայտնի կերեւնար թէ ինչպէս լաւ հասկըցեր են իրենց դատին արդարութիւնը եւ ինչ մեծ վստահութիւն ունին իրենց ուժին վրայ. մէկդիէն ազատութեան յարգը կըճանչնային, մէկալ դիէն հաւատարիմ հպատակութեան պարտքէն ետ կենալու դեռ միտք չունեին. չէին ուզեր թշնամանալ իրենց ազգակից եղբարցը հետ, բայց միանգամայն հեռու կըփախչէին գերութեան մէջ իյնալու վտանգէն : Անգղիացւոց գրած թղթերնուն մէջ այսպէս ըսեր էին . « Գիտցէք որ մենք մաքերնիս դրեր ենք թէ ազատութեան կողմանէ ձեզմէ ամենեւին վար մնալ չենք ուզեր. աշխարհիս մէջ տերութիւն մը չկայ որ իրաւունք ունենայ մեր ստացուածքը՝ առանց մեր հաւանութեան՝ ձեռքերնէս հանելու. Բրիտանական սահմանադրութեան ամեն ազատութիւններն ալ վայելելու իրաւունքնիս ամենեւին չենք ուզեր կորսընցընել, մանաւանդ դատաքննիչներու (ժիւռի) անգին ազատութիւնը. անգղիական ազատութեան իսկական մէկ մասը այս կըհամարինք որ ոչ ոք կարենայ դատապարտուիլ՝ առանց հարցափորձի, եւ ոչ պատժուիլ՝ առանց ինքզինքը արդարացընել կարենալու : » Առ թագաւորը գրած թղթերնուն մէջ ըսեր էին թէ « Մեր միտքը նոր բան հնարել չէ, մանաւանդ թէ ի վնաս մեզ հաստատել ուզուած նորութիւնները մերժել է. մենք ամենեւին նախատինք չենք ըրած ուրիշի, թէպէտ եւ մեզի եղած նախատանաց վրայ վշտացեր ենք : Որովհետեւ Ձեր Վեհափառութիւնը ազատ ժողովրդեան մը վրայ թագաւորելու բարեբաղդութիւնն ունեցեր է, կարծենք թէ ծանր չիզար իրեն՝ ազատ մարդկանց բռնած լեզուն. ընդհակառակն կըյուսանք որ բոլոր իրեն արքայական տհաճութիւնը կըցուցընէ այն խռովարար ու վտանգաւոր մարդկանց դէմ որ զինքը կուզեն իր հաւատարիմ հպատակներուն վրայ պաղեցընել : »

Բոլոր այս գրուածքները Ֆրանքլինի ձեռքը յուղարկուեցան : Այն հեռատես դեսպանը ամենեւին չէր կարծեր որ կարելի ըլլայ Անգղիոյ հետ հաշտութիւն ընելը. եւ սակայն իր պարտքը մինչեւ վերջը կատարելու համար՝ Անգղիոյ խորհրդարանին առաջարկութեամբը պայմանագիր մը շարադրեց, որով կըխոստանար գաղթականներուն սիրտը առնել : Պայմաններուն գլխաւորներն ասոնք էին. ջային տուրքը վերցուի, նաւար-

կուբեան վրայ եղած օրենքը նորեն աչքի անցուի. Անգղիոյ խորհրդարանը գաղթականաց համար օրենքներ ու տուրքեր սահմանելու իրաւունք չունենայ. առանց Ամերիկայի գաւառական խորհրդարանաց հաւանութեանը Անգղիան հոն զօրք չյուղարկէ, եւ այլն : Բայց այն պայմաններն ընդունելի չեղան՝ ոչ խորհրդարանին եւ ոչ բազաւորին, թեպետ եւ քանի մը երեւելի անձինք ամեն ջանք ըրին որ Ֆրանքլինի առաջարկութիւններուն չի չըսուի, եւ անոնց մէջ գլխաւորն էր Լորտ Չէթեմ խոհական եւ ճարտասան ծերունի իշխանը : Լորտ Սենտուիչ ամենեն աւելի տաք տաք խօսեցաւ անոր դէմ, ու դեպ ի Ֆրանքլինին դառնալով՝ որ հոն խորհրդարանին մէջ ի դատ կանչուածի պես կեցեր էր՝ ըսաւ. « Ինծի կերեւնայ թէ այդ առաջարկութեան շարադրողը դիմացս կեցողն է, որ Անգղիոյ թշնամիներուն ամենեն անգութն ու ամենեն կատաղին է : »

Ամենեւին չառնուեցաւ Ֆրանքլին այն անակնկալ խօսքեն՝ որով ամենուն աչքը իր վրայ դարձեր էր. այնպես հանդարտ ու անշփոթ էր կերպարանքն որ կարծես թէ Լորտ Սենտուիչին խօսքը ուրիշի համար էր : Բայց չկրցաւ սրտին խայտացմունքը բռնել՝ երբոր Լորտ Չէթեմ իր քանի մը մեծամեծ բարեկամացը հետ համաձայն մտքով՝ ելաւ Լորտ Սենտուիչին անարգական խօսքը այս կերպով հերքեց. « Խորհրդարանին առաջարկուած պայմաններուն հեղինակը ես եմ միայն, ըսաւ պարծանօք. եւ որչափ որ ձեզի արհամարհ կերեւնայ՝ այնչափ աւելի պարտք կըհամարիմ ինծի այս յայտարարութիւնս ընելը. վասն զի թէ որ այն առաջարկութիւնը այնքան տկար ու պակասաւոր է, իմ պարտքս է չթողուլ ամենեւին որ մեկը կասկածի թէ ուրիշի ձեռքը կայ անոր մէջ : Բաւական հասկըցուած է մինչեւ հիմա թէ իմ պակասութիւնս ուրիշներուն խորհրդովը շարժիլ չէ. բայց ահա կըսեմ համարձակ, որ եթէ ես այս տերութեան առաջին ոտիկանն ըլլայի, ամենեւին չէի ամըչնար հրապարակաւ խնդրելու որ օգնական տրուի ինծի՝ այն մարդն որ Ամերիկայի գործողութիւններուն այնչափ խորունկ տեղեկութիւն ունի ու այնպիսի նախատական կերպով յիշուեցաւ. այն մարդն որ իր գիտութեանն ու իմաստութեանը համար բոլոր Եւրոպայի առջեւ ամենամեծ համարում ունի, եւ մեր Պոյլին ու Նեւտոնին եւ անոնց նման մարդկանց կարգը սեպուած է, եւ պարծանք՝ ոչ միայն Անգղիացւոց, այլ եւ բովանդակ մարդկային բնութեան : » Այս փառաւոր գովեստը՝ այնպիսի բերնէ մը ելլելով որ Անգղիոյ պատգամախօսը սեպուած էր՝ մեկէն ի մեկ մոռցուց Ֆրանքլինի Լորտ Սենտուիչէն լսածը :

Անգղիացիք որոշեցին որ նոր զօրք յուղարկուի Ամերիկա՝ բնակիչները նուաճելու համար : Ֆրանքլին հասկըցաւ որ ալ ինքը Անգղիոյ մէջ չկրնար մնալ. եւ ձեռաց տակեն իմանալով որ տերութիւնը միտք ունի նաեւ բռնելու բանտ դնելու զինքը, իբրեւ գաղթականները ապստամբութեան գրգռող, բարակամիտ արքունութեամբ զգուշացաւ որոգայթներեն : Նոյն իսկ Անգղիայեն ելլելու իրիկուանը համար՝ զանազան պաշտօնարաններու հետ ժամադրութիւն ուզեց. եւ մինչդեռ ամեն մարդ զինքը դեռ Լոնտրա կըկարծեր, ինքը դեպ ի Ամերիկա ճամբայ եղած կերթար :

Մինչեւ այն ատեն Ֆրանքլին միջնորդ հաշտութեան ըլլալու աշխատեր էր, անկեց ետքը թշնամւոյ պաշտօնը կատարելու հարկադրեցաւ : Ֆրանքլին բանի մը ձեռք զարկած ատենը թուղթեամբ շարժիլ չուներ. մէյմը որ իր նպատակը որոշեր, շիտակ դեպ ի անոր կըդիմեր առանց վախի եւ յոգնելու : Լաւ գիտեր թէ սոսկական մարդկանց եւ ամբողջ ժողովրդոց մէջ եղած կռիւներուն ատենը միշտ անոնք են յաղթող՝ որոնք որ բանին աղեկը կուգեն եւ ուզելն չեն ձանձրանար : Ուստի բոլոր ջանքը այն եղաւ որ հասկըցընէ Ամերիկացւոց թէ որովհետեւ հաշտութեան յոյս չմնաց ամենեւին, պէտք է զօրաւոր կերպով դիմանան իրենց թշնամիներուն դէմ եւ ինքնիշխանութիւնին ձեռք ձգեն : Իմաստնոյն Ֆրանքլինի հետ բոլորովին համաձայն էր նաեւ առաքինի զօրավարն Վոշինկթոն, եւ աննկուն ազատասէրն Ճէֆիրսոն, եւ ասոնք իրենք եղան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց հզօր տերութեան մեծանուն հիմնադիրները :

Ֆրանքլին մարտի 22ին 1775ին ճամբայ ելաւ Անգղիայեն ու վեց շաբթուան մէջ հասաւ Ամերիկա, եւ Ամերիկացիք շատ սիրով ու մեծարանօք ընդունեցան զինքը, եւ մեծ խորհրդարանին անգամ անուանեցին : Վրան տարի մը հազիւ թէ անցեր էր, յուլիսի 4ին 1776ին այն խորհրդարանը վճռեց որ այնուհետեւ ազատ են Ամերիկացիք Անգղիոյ իշխանութենեն, եւ տասուիրեք գաղթականութիւնները մեկտեղ ինքնագլուխ տերութիւն մը կըկազմեն՝ *Միացեալ Նահանգք Ամերիկոյ* անունով : Այն նշանաւոր գործոյն Յայտարարութիւնը շարադրողն էր Ճէֆիրսոն փաստաբանը, յայտարարութիւն մը որ իրաւցընէ նորածին հզօր տերութեան մը արժանի էր մեջի վսեմ իմաստներովն

ու միանգամայն պարզ զուրցուածքովը : Օրինակի համար մեկ երկու կտորները մեջ բերենք .

« Մեր կարծիքն այս է, եւ ասոր ստուգութիւնը « ամենեւին տարակոյս չվերցրներ, թէ մարդիկ « ամենքն ալ իրարու հաւասար ծնած են, Արա- « րիչը ամենուն ալ սեպհական իրաւունքներ « պարգեւած է, եւ այս իրաւունքներուն կարգն « են մարդուս կեանքը, ազատութիւնը եւ իր « հանգիստ ապրելուն աշխատելիքը. այս իրաւանց « անկորուստ պահպանութեանը համար տերու- « թիւններ հաստատուած են, որ իրենցմէ կառա- « վարուող ժողովրդոց հաւանութենեն կառնուն « իրենց օրինաւորութիւնը . երբ որ մեկ տերու- « թեան մը վարմունքը այս նպատակներուս հա- « կառակ է, ժողովուրդը իրաւունք ունի այն տե- « ղութիւնը շտկելու եւ կամ վերցրնելու, եւ նոր « տերութիւն մը հաստատելու՝ այնպիսի սկզբ- « բանց վրայ հիմնուած եւ այնպես կանոնաւո- « րուած որ իր ապահովութեանն ու երջանկու- « թեանը վրայ ջտարակուսի : Իրաւ է որ խոհե- « մութիւն չէ թերեւութեամբ ու անցաւոր պատ- « ճառներով հին ատենէ ի վեր հաստատուած « տերութիւնները փոխելը . եւ փորձով տեսնուած « է որ մարդիկ յաւ կրհամարին նեղութիւն քա- « շել, երբոր քաշած նեղութիւننին անտանելի « չէ, քան թէ իրաւունքնին բանեցրնելով՝ իրենց « վարժած օրենքները մեկդի դնել : Բայց երբոր « տեսակ տեսակ անիրաւութիւններեն երկար « ատենէ ի վեր յայտնապես տեսնուի թէ ջանք մը « կայ զիրենք բռնաւորական կառավարութեան « մը տակ ձգելու, իրաւունք ունին, մանաւանդ թէ « պարտքերնին է՝ այնպիսի տերութեան լուծը « թօրվել, եւ իրենց ապագայ հանգստութիւնը « նոր պահպաններու յանձնել : Այսպիսի էր « մինչեւ հիմա այս գաղթականութեանց համբե- « րութիւնը, հիմա ալ իրենց կառավարութեան հի- « մունքը փոխելու ստիպող հարկը ասիկայ է : »

Հոս մեկիկ մեկիկ իրենց գանգատները մեջ կբերին, Անգղիոյ հետ հաշտուելու համար ըրած ջանքերնին կբյիշատակեին, եւ արդարութեան ձայնին չլսուիլն ու այնչափ արեանց թափուելուն անօգուտ ըլլալը հաստատելեն ետեւ կըսեին .

« Ուստի եւ մեք երեսփոխանքս Միացեալ Նա- « հանգաց Ամերիկոյ՝ ընդհանրական ժողովով « կբողոքենք նախ առ զերազոյն Դատաւորն « ամենեցուն՝ մեր դիտաւորութեան ուղղութեանը « համար, եւ ապա յանուն եւ հրամանաւ ժողո- « վրդեանս կբհրատարակենք եւ յայտնի կընենք « թէ այս միացեալ գաղթականութիւնները իրա- « ւամբ են եւ պիտի ըլլան ազատ եւ ինքնիշխան « Տերութիւններ . . . որով եւ իրաւունք ունին « պատերազմը առաջ տանելու, հաշտութիւն « խօսելու, նիզակակցութիւններ հաստատելու, « վաճառականութեան դաշնադրութիւններ ընե- « լու, եւ ինքնագլուխ տերութեանց ամեն տեսակ « գործողութիւնները կատարելու : Այս յայտա- « բարութիւնս հաստատելու համար, բոլոր յոյսեր- « նիս եւ հաւատքնիս աստուածային նախախնա- « մութեան պաշտպանութեանը վրայ դնելով, « խօսք կուտանք իրարու որ կեանքերնիս, ստա- « ցուածքնիս ու պատիւնիս ալ չխնայենք ամե- « նեւին : »

Այս մեծ գործողութիւնը, այս վճռական կերպով ազատութիւն ձեռք ձգելը անպատմելի ուրախութեամբ ընդունելի եղաւ Ամերիկայի բոլոր գաղթականներուն . եւ Ֆրանքլին՝ որ Փենսիլվանիոյ խորհրդարանին գահերեց ընտրուած էր՝ շատ խոհական կարգաւորութիւններ ըրաւ նոր դրուելու սահմանադրութեանը մեջ : Այն միջոցին Անգղիոյ զօրավարը Լորտ Հով՝ Ամերիկա գնաց որ իր տերութեանը կողմանէ ի հաշտութիւն հրաւիրէ գաղթականները, խոստանալով անոնց որ եթէ հնազանդիլ յանձն առնուն՝ Անգղիան ալ կընէր իրենց յանցանացը : Եւ որովհետեւ Ֆրանքլինին հետ ատենով բարեկամութիւն ըրած էր՝ անոր թուղթ մը գրեց ու աղաչեց որ օգնէ իրեն այս գործոյս մեջ : Պատասխան տուաւ Ֆրանքլին . « Մեր « գաղթականները վնաս կրած կողմն են, ըսաւ . « ասոնց բողոքիւն խոստանալը իրաւցընէ յայտ- « նի ապացոյց մըն է որ ձեր անտեղեակ ու գոռոզ « ազգը զմեզ տգետ՝ ցած ու անգգայ ժողովրդեան « . մը տեղ դրեր է. գիտնաք որ այդ ձեր կերպը զմեզ « աւելի կրզայրացընէ : Մտքերնես անգամ չկբը- « նար անցնիլ որ գլուխ ծռենք մենք այնպիսի « տերութեան մը որ անհնարին բարբարոսու- « թեամբ եւ ժանտաժուտ անգթութեամբ այրեց « մրկեց ձմեռ ատեն մեր անպատսպար քաղաք- « ները, վայրենիները գրգռեց որ մեր երկրա- « գործները ջարդեն, եւ մեր գերիները ուռք հա- « նեց որ իրենց տերերն սպաննեն, հիմայ ալ « օտարական վարձկան զինուորներ իրկեր է որ « մեր արեամբը ոռոգէ երկիրնիս : Ասոնք այն- « պիսի խժդժական անիրաւութիւններ են որ ատե- « նով մեզի այնչափ սիրելի եղած բուն հայրե- « նեաց վրայ ունեցած սերերնուս վերջի կայծն « անգամ ասոնցմով մարեցաւ անցաւ : »

Այնուհետեւ պատերազմը առաջ տանելու ձեռք զարկին երկու կողմեն, եւ Անգղիացիք շատ տեղ

յաղթող եղան . իսկ Ամերիկացիք թեպետ եւ Վոշինկթոնի պէս աննկուն սպարապետ մը ունէին, բայց զօրքերնին ոչ կրթուած էր եւ ոչ բազմաթիւ . ստակ ալ չունէին որ պատերազմի ծախքերուն դիմանան : Հարկ եղաւ որ օտար տէրութիւններէ զօրք, նաւ, զէնք ու ստակ խնդրեն . ամենուն աչքը Գաղղիոյ վրայ դարձաւ, որովհետեւ Գաղղիացւոց ազատասիրութիւնը այն ատեններէն ալ սկսած էր ճանչցուիլ բոլոր Եւրոպայի ու Ամերիկոյ մէջ . եւ որոշուեցաւ որ ծերունին Ֆրանքլին յուղարկուի Գաղղիա, ու Լուդովիկոս ԺԶ թագաւորին հետ խօսի այս բաներուն վրայ :

Ֆրանքլին Փարիզ հասաւ ջհասաւ, բոլոր Գաղղիացիք սկսան իրար անցնիլ, վասն զի արդէն ամէնքն ալ Ամերիկացւոց վտարանջուրեանը կուսակից ըլլալով՝ Անգղիոյ յաղթուիլը կուզէին, ու խիստ շատ զինուորական մարդիկ պատրաստ էին ամենայն սիրով անոր դէմ պատերազմի երթալու : Ֆրանքլինն որ տեսան, անպաճոյճ, պարզ, բարեսիրտ, պատկառելի, զուարթադէմ, բարակամիտ մարդ, եւս առաւել բորբոքեցան Ամերիկացւոց կողմը բռնելու : Լուդովիկոս ԺԶ եւ իր իշխաններն ալ նոյն ոգւով վառուեր էին Անգղիոյ դէմ, բայց յայտնապէս Ամերիկացւոց կողմը բռնելէն զգուշանալով՝ սկսան առջի բերան ծածուկ օգնութիւն ընել անոնց ստրկով ու զէնքով, եւ թող տուին որ շատ մը սպայ եւ ուրիշ զինուորական մարդիկ երթան կամաւորապէս Ամերիկացւոց օգնելու :

Այն միջոցին Ֆրանքլին Փարիզու քով Փասսի ըսուած գուարճալի գեղին մէջ գեղեցիկ տուն մը քաշուած նստեր էր . եւ որովհետեւ այն գեղն ու անոր քովի Օթէյլ ըսուած տեղը կըբնակէին այն ժամանակի իմաստուն եւ իմաստասէր Փարիզացիք, Ֆրանքլին անոնց ամենուն հետ ալ ճանչցուրեցաւ . մանաւանդ որ սովորութիւն ըրած էին Հելուետիոս փիլիսոփային այրի կնոջը տունը ժողվուելու շատ անգամ, եւ Ֆրանքլին անոր բարեսրտութեանը, խելքին ու գիտութեանը համար մեծ համարում ունէր վրան : Մէկ կողմանէ ալ այնչափ աշխատեցաւ որ վերջապէս կրցաւ Գաղղիոյ տէրութիւնը շարժել Ամերիկացւոց յայտնապէս օգնութիւն ընելու . վասն զի անդին քաջն Վոշինկթոն ալ քանի մը յաղթութիւններ ըրեր էր Անգղիացւոց դէմ : Անոր վրայ Ֆրանքլին Վերսայլի պալատին մէջ Լուդովիկոս ԺԶ թագաւորին հետ տեսնուելու գնաց, եւ հոն բոլոր պալատականաց ծափահարութեան ու գովեստներուն արժանի եղաւ պատկառելի ծերունին՝ իբրեւ քաջահամբաւ իմաստուն եւ ազատարար հայրենեաց : Թագաւորը սիրալիր ընդունելութիւն ըրաւ անոր, եւ ապսպրեց որ ըսէ Ամերիկացւոց թէ իր անքակտելի բարեկամութեանը վրայ ամենեւին չտարակուսին . « Քեզի ալ ուրախակից եմ, ըսաւ, որ հոս գալէդ ի վեր՝ միշտ փառաւորապէս կատարեցիր քու պատշաճդ : »

Վերսայլի մէջ վայելած պատիւները Փարիզու բնակիչներէն ալ ընդունեցաւ Ֆրանքլին՝ ամէն տեսակ գովեստներով ու մեծարանքով : Այն ատեններն էր որ Վոլթէռի հետ ալ տեսնուեցաւ, որ ութսունչորս տարեկան էր, եւ Գաղղիացւոց ու բոլոր Եւրոպայի առջեւ շատ մեծ անուն հանած էր յիսուն տարուընէ ի վեր իր անհամար գրուածքներուն անհնարին սրամտութեամբ զբրուած ըլլալուն համար : Այնպիսի ժամանակի մը մէջ էր այս իր համբաւոյն մեծնալն որ Եւրոպացիք կարծես թէ դեռ կարող չէին հասկընալու այն սրամիտ ու սրալեզու փիլիսոփային խօսքերուն մէջի թոյնը, եւ անկեղ զգուշանալու տեղ՝ գրեթէ կըպաշտէին զինքը : Վոլթէռ Ֆրանքլինին հետ առաջ անգղիարէն խօսեցաւ . եւ որովհետեւ շատոնց էր այն լեզուն չխօսիլը, գաղղիարենի դարձուց խօսակցութիւնն ու ըսաւ գեղեցիկ ու բարակ քաղաքավարութեամբ մը . « Պարոն Ֆրանքլինին լեզուովը խօսելու այնպիսի փափաք մը ունէի որ մէկ վայրկենի չափ յաղթուեցայ բաղձանքս : » Ֆրանքլին իր թոռը հանեց Վոլթէռին առջեւն ու խնդրեց որ օրհնէ զինքը . անիկայ ալ ձեռքը պատանւոյն գլխուն վրայ երկընցուց ու ըսաւ . « God and liberty, Աստուած եւ ազատութիւն . Պարոն Ֆրանքլինի թոռան վայելած օրհնութիւնը այս է միայն : »

(Շարայարութիւնն ուրիշ անգամ :)

Դ· ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴԻ ԴԱՐՈՒՍ

(Շարայարութիւն.)

Այն ինչ հաշտեալ էր արքային Պարսից ընդ կայսեր, եւ ահա սա ինքն հարկ համարեցաւ մարտ յարդարել ընդդէմ Օսմանեանց : Մինչդեռ յԵւրոպա մարաջախտն Վիթկէնշթէյն անցանէր ըստ Փրութ գետ ի 24 ապրիլի (6 մայիսի) 1828 ամին, Փասքեւիչ սպարապետ ասիական բանակին ել ի Կիւմրի քաղաքէ յ12 (ի 24) յունիսի 12,000 հազար արամբ եւ 70 հրազինուք, եւ եհաս ի պարիսպն Կարուց : Քաջութեամբ զդէմ կալան Օսմանեանք Ռուսաց. սակայն իբրեւ վաշտ մի հեծելոց 5000 արանց որ պահ ունէին մօտ քաղաքին՝ վանեցաւ առաջի թշնամեաց, եւ պատնէշքն առաջինք առան ի 23 յունիսի (5 յուլիսի), որք ի միջնաբերդի անդ էին՝ առ օրին եղեն անձնատուրք : Ախալքալաք եւ Ախլցխա յարձակմամբ Ռուսաց անկան նոցա ի բուռն, եւ հետ զհետ առան Արտահան, Պայազիտ, Դոփրագզալէ եւ ամուրն Տիատին որ ի հովտին Եփրատայ : Ձմեռնն սաստկապատոյց ի վերայ հասեալ՝ վախճան արար արշաւանին. եւ ի՛ ձմեռել կալ բանակացն երկոցուն յիւրաքանչիւր տեղիս՝ հանդերձանք մեծամեծք պատերազմի լինէին երկուստեք վասն առաջիկայ տարւոյն : Սալիհ փաշա բազմափորձ եւ բազմահմուտ սպարապետ Օսմանեանց՝ յիսուն հազարաւ ամրացեալ ի Կարին՝ քաղաքամայր փոքուն Ասիոյ, պահ ունէր նմին յերեսաց սպառնալեաց Պէրկման զօրավարին եւ այլոց տեղակալաց Փասքեւչի, եւ ի պատճառս սաստկութեան ձմերայնոյն ուր ուրեմն յ2 (14) յունիսի եւեթ սկիզբն եղեւ պատերազմին : Երկիցս եւ երիցս եհար Փասքեւիչ զՏաճիկսն ի Գայընլը, եւ ի Միլլի-Տիւզ յայնկոյս Սօղանլը լերանց, եւ եկն եհաս հանդէպ Կարնոյ ի 25 յունիսի (7 յուլիսի) : Վաղ ընդ փոյթ կալան Ռուսքն զԹօփ տաղ, որ յարեւելից կուսէ քաղաքին կալով՝ բարձր քան զմիջնաբերդն է՝ իբրեւ զգնտաձիգ մի ունելով անտի հեռաւորութիւն. Օսմանեանք ի լեռնէ անտի զհրազէնս իւրեանց ի միջնաբերդն խաղացուցեալ՝ անհնարին սաստկութեամբ սկսան հուր ի թշնամիսն տեղալ. սակայն եւ նոքա զօյգ եւ

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE AU XIXe SIÈCLE.

(Suite.)

A peine la paix était-elle rétablie entre le schah et l'empereur, que celui-ci crut devoir déclarer la guerre à la Porte. Tandis qu'en Europe le maréchal Wittgenstein franchissait le Pruth le 24 avril (6 mai) 1828, Paskévitch, qui commandait en Asie, partait de Gumry, le 12 (24) juin, avec un corps de 12,000 hommes et 70 pièces d'artillerie, et arrivait sous les murs de Kars. Les Turks se défendirent bravement; mais un corps de 5,000 cavaliers qui gardait les abords de la place ayant été dispersé et les ouvrages avancés ayant été emportés, le 23 juin (5 juillet), la citadelle fut forcée de capituler le même jour. Akhalkalaki et Akhaltzikhe furent enlevées d'assaut. Ardahan, Bayêzid, Toprak-Kalé et le fort de Diadine, dans la vallée de l'Euphrate, se rendirent successivement. Le froid, qui commençait à se faire sentir vivement, mit un terme aux opérations militaires, et tandis que les deux armées étaient cantonnées dans leurs quartiers d'hiver, d'immenses préparatifs furent faits de part et d'autre pour la campagne de l'année suivante. La capitale de l'Anatolie, Erzeroum, menacée par le général Bergmann et les autres lieutenants de Paskévitch, était protégée par le séraskier Salih-Pacha, général expérimenté et de talent, qui était campé sous les murs de cette ville à la tête d'un corps de 50,000 hommes. Les rigueurs de l'hiver, prolongées très-tard, ne permirent de reprendre les hostilités que le 2 (14) juin. Paskévitch, après avoir battu les Turks coup sur coup à Kaïnly et à Milly-Douze, auprès des monts Soganlouk, arriva en vue d'Erzeroum le 25 juin suivant (7 juillet). Les Russes s'emparèrent aussitôt du Top-Dagh, haute montagne qui domine la citadelle du côté de l'est, à une portée de canon, et où les Turks avaient placé une batterie, et ils y transportèrent leurs pièces de campagne. En même temps les assiégés ouvrirent un feu terrible, auquel répondit si bien celui du Top-Dagh, que la place capitula le 27 (9 juillet). Le séraskier

կշիռ արձակմամբ ումբացն բուռն արարին պաշարելոց անձնատուր լինել ի 27 յունիսի (9 յուլիսի), եւ սպարապետն ինքնին հանդերձ ջորիւք այլովք բդեշխիւք ընդ կալանաւորսն վարեցան ի գերութիւն :

Իբրեւ տիրապետեաց Փասքեւիչ քաղաքին Կարնոյ, գունդս գունդս զատուցեալ արձակեաց ընդ ամենայն գաւառս աշխարհին : Ամուրքն Բաբերդ եւ Խնուս անկան ի ձեռս Պուրցովի զօրավարին. ամուրն Օլթի, յորմէ Ռուսք ելեալ եւ Տաճիկք անդրէն ի ներքս մտեալ էին՝ վերստին առաւ ի ձեռս հայկազն Երկայնաբազուկ Արղութեանց իշխանին որ զօրավարէրն վաշտկանի միոյ փոքու տաճիկ այրեւձիոյ : Ի 28 սեպտեմբերի (10 հոկտ.) դեմ եդ Փասքեւիչ գնալ ի Տրապիզոն, ուր նորընտիր սպարապետն Օսմանեանց սպասեալ մնայր նմա հուպ ի Կիւմիւշխանէ. սակայն անդր իսկ եհաս առնա զրոյց հաշտութեանն կնքելոյ յԱդրիանուպոլիս (2-14 սեպտեմբերի) : Ըստ պայմանաց դաշինն այնորիկ ելին ի ներքուստ ձեռին Օսմանեանց Անապա, Փոթի, եւ ամենայն ծովեզերք Սեաւ ծովուն, որպէս եւ մեծ մասն բդեշխութեանն Ախալցխայի. բարձան իրաւունք իշխանութեանն զոր ունէին ի վերայ Եգերացւոց կամ Չերքեզիցն Կուպանի. եւ զոր օրինակ ի Թիւրքմէնչայի դաշնադրութեանն՝ նոյնպէս եւ յայնմ պայմանեցաւ զի համարձակ լիցի քրիստոնէիցն ազգաց, Հայոց՝ Յունաց եւ Բուլղարաց, զաղթել անցանել՝ թէ կամիցին՝ ի սահմանս Ռուսաց :

Ի սերկեւանս աւուր եւս, որպէս եւ ի ժամանակին՝ զորոյ զդեպս համառօտեցաք ասասանօր, բաղդ եւ հանգամանք Հայաստան աշխարհի մեծապէս կցորդք են պատերազմին դեռ եւս բորբոքելոյ յԱսիա, որոյ եւ տեսարան սահմանեալ է երկիրն լինել [1] :

Դաշնադրութեամբքն որ ի Թիւրքմէնչայ եւ յԱդրիանուպոլիս՝ ոչ գաւառք եւեթ հատան ի տերութեանցն Օսմանեանց եւ Պարսից, այլ եւ պակասեաց ի նոցանէ հայկազնեայ ժողովուրդ բազում զաղթեալ ի Ռուս ըստ պայմանաց դաշանցն : Եւ Ռուսք առ ի յորդորագոյնս առնելոյ զնոսին

[1] Որպէս եւ ի վերջնումն նամակի զոր գրեաց կայսրն Նիկոդայոս առ կայսրն Դաղղիացւոց է տեսանել, մի ի յոգուածոց բողոքոյ նորին այն իսկ է եթէ Տաճիկքն ասպատակեալ իցեն զնահանգն Հայաստանի : Եւ ըստ վերջնոցն զրուցաց եկելոց յԱսիոյ՝ արշաւան Ռուսացն բանակի ձգի արդ ի լեռնէն Մասեաց որ միջակետ է աշխարհին Հայոց՝ մինչեւ ցՊարում՝ յափն Սեաւ ծովու :

et quatre autres pachas furent au nombre des prisonniers.

Dès que Paskévitch fut maître d'Erzeroum, il envoya des détachements et des colonnes mobiles dans tous les *sandjaks* environnants. Les forteresses de Baïbourt et de Khnis tombèrent au pouvoir du général Bourtzof; la forteresse d'Olta, qui avait été évacuée par les Russes et où les Turks étaient rentrés aussitôt, fut reprise par le colonel arménien prince Argoutinsky-Dolgorouky, à la tête d'un petit détachement de cavalerie musulmane. Le 28 septembre (10 octobre), Paskévitch se mit en mouvement vers Trébizonde, où le nouveau séraskier l'attendait dans les environs de Oumusch-Khané, lorsque la nouvelle lui parvint que la paix venait d'être signée à Andrinople (2-14 septembre). Le traité qui en réglait les conditions fit perdre à la Porte-Ottomane Anapa, Poti et tout le littoral de la mer Noire, ainsi que la plus grande portion du pachalik d'Akhaltzikhe, lui arracha la cession de ses droits de suzeraineté sur les Adighes ou Tcherkesses du Kouban, et stipula, comme le traité de Tourkmantchaï, la liberté d'émigration pour les populations chrétiennes, Arméniens, Grecs et Bulgares, qui voudraient passer sur le territoire russe.

Aujourd'hui, comme à l'époque dont nous venons de retracer les principaux faits, les destinées de l'Arménie sont engagées dans la guerre qui vient de se rallumer, et elle est appelée à en être encore le théâtre en Asie [1].

Ce n'est pas seulement une perte de territoire qu'eurent à subir la Turquie et la Perse par suite des traités de Tourkmantchaï et d'Andrinople, mais aussi une diminution notable de leurs populations de race arménienne, qui profitèrent de la faculté d'émigrer que ces traités leur assuraient. Pour atti-

[1] On a pu lire, dans la lettre récente de l'empereur Nicolas à l'empereur des Français, que l'un des griefs articulés par le Czar, est que les Turks ont ravagé la province d'Arménie. Les dernières nouvelles venues d'Asie nous ont appris aussi que la ligne d'opérations de l'armée russe s'étend en ce moment du mont Ararad, au centre de l'Arménie, jusqu'à Batoum, sur le littoral de la mer Noire.

ի զաղութսն, եռուն նոցա կայուածս ի զաւառսն Նախիջեւանի եւ Երեւանայ եւ Գարապաղի՝ ապահարկս առնելով զնոսա զամս վեց, եւ տասանորդս եւեթ պահանջելով ի պետս արքունի գանձուն : Ոչինչ ընդհատ ի հրապուրիչ առաջարկութեանց անտի ազդողական էր յայլմէ կողմանէ ի միտս Հայկազանցն եւ այն՝ զի գերագոյն հայրապետ եկեղեցւոյն իւրեանց գտանէր ի մասն բաժնի աշխարհին անկելոյ ի ձեռս Ռուսաց : Կայսրն խնամ կալաւ ի նոր սահմանս անդ տերութեան իւրոյ ամփոփել եւ զվանս Էջմիածնի, զմեծ ուխտատեղի ազգին Հայոց, յորում աթոռն է կաթուղիկոսին, եւ որ նուիրական իմն վայր է ի պատճառս երեւելոյ Աստուածորդւոյն առ սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ առաքելաջան հայրապետ Հայաստանի [1] :

Եւ զի արժան թուեցաւ ազգային ինչ կերպարանս տալ այնմ զաղթականութեան, յանձն եդեալ գործն ի խնամս հայկազն գնդապետին Եղիազարու Լազարեանց, որ եւ սակս տոհմին պատուականութեան եւ ճոխութեան եւ մեծարանացն յաչս պալատականաց Փեթրպուրկի՝ զօրութիւն յոյժ ունէր առաջի ազգակցացն :

Այնքան էր շտապ տագնապի քրիստոնէիցն յելանել ի բաց գնալ յաշխարհէն Պարսից, զի անդստին ի 11-23 օրէ յունիսի 1828 ամին երդ.ք ութհազար երկերիւր քառասուն եւ ինն ընթացեալ եկին յԱտրպատականէ, եւ մասնաւանդ ի զաւառացն Մարաղայ, Սալմաստի եւ Որմեայ. էին եւս որ եկին ի հեռաստան վայրաց Գազվինու [2] : Այսր աղագաւ ի զանձուէ Պարսից արքային պակասեաց ամ ըստ ամէ ոսկի (թուման) հարիւր հազար, որ է ֆրանք 6 միլիոն եւ 400 հազար :

Իսկ յՕսմանեանց կողմանէն յոլովագոյն եւս էր թիւ հատուածիցն որ անցին ընդ Ախուրեանն, քանզի հայկազունս իբր եօթանասուն հազար զաղ-

rer chez elle ces populations, la Russie leur offrit dans les districts de Nakhitchévan et d'Erivan, et dans le Karabag, des concessions de terres avec exemption d'impôt pendant six ans, à la charge seulement de payer une dîme au fisc. A ces propositions engageantes se joignait une considération d'un autre ordre, non moins puissante pour entraîner les Arméniens, — la présence du chef suprême de leur église dans la portion de leur pays échue à la Russie. Le Czar avait eu soin d'enclaver dans les nouvelles limites de son empire le monastère d'Edchmiadzin, résidence du patriarche ou *catholicos*, le sanctuaire le plus vénéré de leur foi, consacré par l'apparition du fils de Dieu à l'apôtre de l'Arménie, saint Grégoire l'Illuminateur [1].

Pour que ce mouvement d'émigration eût un caractère national, la direction en fut confiée à un de leurs compatriotes, M. le colonel Lazare de Lazareff, auquel sa position honorable, sa grande fortune et le crédit dont sa famille jouissait à la cour de Saint-Pétersbourg, donnaient une haute influence.

L'empressement des chrétiens à quitter la Perse fut tel, que, dès le 11-23 juin 1828, 8,249 familles chrétiennes étaient accourues de l'Aderbeïdjan, et principalement des khanats de Méraga, Salmas et Ourmia; il en vint jusque du khanat très-éloigné de Kazwin [2]. Cette perte, évaluée pécuniairement pour le trésor du schah, équivalait à un déficit annuel de 100,000 tomans ou 6,400,000 francs.

Du côté de la Turquie, le nombre des émigrants qui passèrent l'Arpa-tchaï fut encore plus considérable, puisqu'on évalue à 70,000 Arméniens, à peu

[1] « Էջմիածինդ » անուն զայս տեսիլ սրբոյն Գրիգորի ակնարկէ, քանզի եւ նշանակութիւն հայկական ձայնիդ է « Միածինն էջ : » — *Ուղղագոյն եւս ստուգաբանի « էջ » կամ « իջումն Միածնին : »

[2] Տեղեկագիր Լազարեանց գնդապետին առաքեալ ի Տփխեաց ի 24 դեկտ. 1829 (5 յունվ. 1830) առ. համհարզ զօրավարն կոմս Փասքեւիչ Երեւանսքի, հրամանատար հատուածի Կովկասեան բանակին, ի ժողովածոյ հրովարտակսն որոց մակագիր է « Հաւաքումն հրովարտակաց եւ յիշատակարանաց պատմութեան ազգին Հայոց » եռահատոր քառածալ՝ տպագրեալ ի Մոսքուա յամին 1833 ի տպարանի Լազարեանցն Հեմարանի արեւելեայ լեզուաց. Հատ. Բ, էջ 166-182 : Գտանի Տեղեկագիրդ տպագրեալ եւ զաղղիարէն ի « Դրասլանին, » Հատ. Դ, էջ 320-335.

[1] Le nom d'*Edchmiadzin* rappelle cette vision miraculeuse de saint Grégoire, puisque ce mot signifie en arménien *descente du Fils unique*.

[2] Rapport de M. le colonel de Lazareff, adressé de Tiflis, en date du 24 décembre 1829 (5 janvier 1830), à l'aide-de-camp-général comte Paskévitch Erivanski, commandant du corps détaché de l'armée du Caucase, dans la collection de pièces intitulées : *Recueil d'actes et documents relatifs à l'histoire de la nation arménienne*, 3 vol. in-4°, Moscou, 1833, de l'imprimerie de l'Institut Lazareff des langues orientales. T. II, p. 166-182. Ce rapport a été reproduit en français dans la *Port-folio*, t. IV, p. 320-335.

թեայ ասեն յերեցուն բդեշխութեանց Կարնոյ, Կարուց եւ Պայազիտի : Արքեպիսկոպոսն Կարնոյ Կարապետ ընդ իւր առեալ տարաւ զոգցես զամենայն գբրիստոնեայ բնակիչս քաղաքին. եւ զի մեծաւ մասամբ արք վաստակոյ էին եւ ճարտարարուեստք, հաստատեցին զբնակութիւնս իւրեանց ի սահմանածայրս Վրաց աշխարհին ի կողմանս Ախլցխայի եւ ի շրջակայս Աղեքսանդրուպոլսոյ որ է Կիւմրի :

Բ.

Ռուսացն Հայաստան որ մասն է երկրին զարդիս Անդրկովկասիա կոչեցելոյ (ի ռուս լեզու Զաքաւքազիա), ունի բաժինս զմասն մի վերին Հայոց զոր Հերակլ խան արքայ Վրաստանի եւ Կախեթու ետ ցԿատարինէ Բ, եւ զգաւառսն առեալս յՕսմանեանց եւ ի Պարսից : Ի հարաւոյ կուսէ սահմանի Երասխ գետով, եւ երկայնեալ ձգի մինչեւ ցՍյրաբատ. յարեւմտից կողմանէն երթեալ կցի ի բդեշխութիւնն Կարնոյ, եւ ընդ արեւելս ընդ դաշտն Մուղան ընդարձակեալ հասանէ մինչեւ ցծովն Կասպից. եւ ըստ կայսերական հրովարտակին տուելոյ յ9-21 մարտի 1828 ամին՝ բաժանի յերիս գաւառապետութիւնս, յԵրեւանայ, ի Նախջուանու եւ յՈրդուպատի : Օսմանեանն Հայաստան բաժանի յերիս կուսակալութիւնս (էյալէթ), ընդ ձեռամբ բդեշխից՝ վեզիրութեան աստիճանաւ պատուելոց. ա, Կարին, յորում եւ գաւառքն (լիվա) Զըլտըր, Կարս, Պայեզիտ, Վան եւ Մուշ. բ, Տիարպէքիր (Ամիդ). գ, Խարբերդ, յորում եւ Արաբկեր եւ Մելիտինէ (Մալաթիա) : Ի սոսա մարրի յաւելուլ եւ զգաւառս Փոքրուն Ասիոյ որ ի հնումն մասունք էին աշխարհին Հայոց, զԱտանա, զՊօզօգ եւ զՍըւազ (Սեբաստիա) : Իսկ որ ի ձեռս Պարսից մնաց բաժին՝ յաշակողմեան ափունս Երասխայ, չունի ինչ ընդարձակութիւն յոյժ, եւ խառնեալ է ընդ Ատրպէճան (Ատրպատական) գաւառին :

Ի հարաւոյ եւ յարեւմտից կուսէ, ի գաւառսն լեռնայինս Թիւրքմէնք եւ Քուրդք տարուբերեն յարօտից յարօտս զվրանս բնակութեան իւրեանց եւ զհօտս եւ զբարս յափշտակութեան եւ յեղուգակութեան. եւ ի տեղիս տեղիս է տեսանել զՀայսն ընդելացեալս յարեալս իմն ի Քուրդս, եւ նոցին զգածեալս բարուք եւ սովորութեամբք : Որպէս աւանիկ եւ ի Ռիշվանսն՝ որոց երկիր բնակութեան է ընդ Խարբերդ եւ ընդ Երզնկա ընդ երկայնութիւն երեսուն փարսախաց, եւ որ ընդ արեւմուտս

près, ceux qui abandonnèrent les trois pachalik[s] d'Erzeroum, Kars et Bayézid. L'archevêque d'Erzeroum, Garabed, entraîna à sa suite la population chrétienne presque tout entière de cette ville. La plupart, colons laborieux ou industriels actifs, se sont fixés sur les frontières de la Géorgie, vers Akhaltzikhe, ou dans les environs de Gumry.

II.

L'Arménie russe, comprise dans ce que l'on appelle aujourd'hui la Transcaucasie, *Zakavkazia*, se compose de la partie de la haute Arménie cédée en 1783 par Éréglé-khan, roi de Karthli et de Cakheth, à Catherine II, et des conquêtes faites sur la Turquie et la Perse. Elle a pour limite méridionale le cours de l'Araxe, et se prolonge au sud de ce fleuve jusqu'à l'Ararad; à l'ouest, elle touche au pachalik d'Erzeroum; vers l'est, elle s'étend, par les plaines du Moughan, jusqu'à la mer Caspienne. Un oukase du 9-21 mars 1828 l'a partagée en trois préfectures : Érivan, Nakhitchévan et Ordoubad. L'Arménie turke se divise en trois gouvernements généraux, *eyalat*, administrés par des pachas ayant rang de vizir : 1° Erzeroum, d'où dépendent les districts, *elvié*, de Tchildir, Kars, Bayézid, Van et Mousch; 2° Diarbékir, et 3° Kharbourt, d'où relèvent les districts d'Arabkir et de Malathia. Si l'on ajoutait à cette énumération les contrées de l'Asie-Mineure qui faisaient jadis partie de l'Arménie, on aurait à mentionner les *eyalat* d'Adana, Bozouk et Sivas. La portion qui est restée à la Perse, située sur la rive droite de l'Araxe, n'est pas très-considérable, et a été réunie à l'Aderbeïdjan.

Au sud et à l'ouest, dans les districts montagneux, les Turkomans et les Kurdes promènent d'une *yaïla* à l'autre leur vie nomade, leurs nombreux troupeaux et leurs habitudes de rapine et de brigandage. Sur plusieurs points, les Arméniens paraissent s'être incorporés aux Kurdes et avoir pris les mêmes instincts, les mêmes mœurs. C'est ainsi que les Rischvans, dont le territoire est compris entre Kharbourt et Erzingan, dans un espace de trente lieues, et qui ont poussé à l'ouest jusqu'au pacha-

ձգին տարածին մինչեւ ցՊօզօզ, զտանի Պատուէլին կոչեցեալ տոհմ՝ սերունդ հայկազանց, որպէս եւ յանուանէն է զուշակել : Տոհմն Մանըկցի, որ հռչակեալ է արութեամբ քաջութեան, եւ անդստին ի տղայ տիոց ի զինուորութեան կրթեալ, Մանդակունեաց տոհմին համարի սերունդ, եւ Սըլիւանցիք Ռշտունեացն, որ եւ երկոքին յազատացն են տոհմից վաղնջուցն Հայաստանի :

Այս աշխարհ ընդ նոյն կայով լայնութեամբ ընդ որով եւ հարաւակողմն Սպանիոյ եւ պետութիւն Նէապօլսի գտանին, այլեւայլս յոյժ ունի զօդոցն բարեխառնութիւնս : Շարք լերանց բարձանց որ ընդ ամենայն կողմանս ձգին, եւ Կովկաս ինքնին որ ամբարտակ իմն կայ ի հիւսիսոյ աշխարհին՝ ցանգ ձիւնապատ եւ մառախլապատ, սաստկասառոյց զօրծեն ցրտութիւն ի բարձրաւանդակ սարահարթս Հայաստանի, եւ զերկու երրորդս տարւոյն ձմեռայինն ունի յեղանակ. բայց ի զիջագոյն հովիտսն տօթագին են օդք յոյժ յոյժ : Ջիք ջափ եւ սահման արգաւանդութեան հովտացն այնոցիկ յար ընկղմելոց ի մթնոլորտ տապախառն եւ խոնաւուտ, եւ առոգելոց ամենաբուղխ ջուրցն հոսանօք. եւ բերք եւ պտուղք արեւադարձիցն գաւառաց խառն գտանին անդանօր ընդ բերս լեռնաբերձից գաւառաց աշխարհի : Զայս իսկ նկարագիր տան մեզ նախնի պատմագիրք Հայոց զհայրենեացն իւրեանց՝ մինչչեւ ոտնակոխ լեալ էր երկիրն այն յուրքի եւ պարարտ ի թշնամեացն ասպատակութենէ :

Բնութեանն տեսիլ խորագոյնս տպաւորեալ երեւի ի քերթուածս ռամկին Հայոց, եւ այն իսկ է որ վառէ զխանդ նոցին. սակայն նորոցն երգաբանից ոչ եւս է սովորութիւն ի նկարագիր հանել զհոյակապ եւ զվսեմ տեսարանս Մասեաց եւ զԿովկասու. քանզի արկածք հայրենեաց ջլատեցին զաշխոյժս մտաց նոցա, եւ զողբնացի երգահանիցն դիւցազնական ասացուածք մոռացօնք եղեն նոցա, եւ ախորժեն միտ դնել անպաճոյճ յօրինուածոց բնութեան, եւ որ ինչ տխրականն իցէ ի նմա եւ սգալից ոգւոցն իւրեանց յարմարաւոր :

Ազգս այս բնակեալ ի լեռնային գաւառսն յայնոսիկ եւ կամ իջեալ ի նոցանէ, անտի իսկ համարի զանձնեն առեալ զծագումն՝ ըստ մովսի-

lik de Bozouk, comptent parmi eux la tribu de Badvéli, de souche arménienne, comme son nom semble l'indiquer [1]. La branche des Manektsi, renommée pour sa bravoure et où chaque homme naît soldat, se prétend issue des Mantagounis, et celle des Sellivans, des Reschdounis, deux nobles familles de l'ancienne Arménie [2].

Placée sous la même latitude que le midi de l'Espagne et le royaume de Naples, l'Arménie est dans des conditions de climature fort différentes. Les chaînes de montagnes qui la coupent dans tous les sens et celle du Caucase, qui, au nord, la domine de son infranchissable rempart, toujours couronnées de neiges et de sombres vapeurs, entretiennent une température très-froide sur les hauteurs du plateau arménien. L'hiver y fait sentir ses rigueurs les deux tiers de l'année; mais dans les plaines basses règne pendant l'été une chalenr excessive. Immergées dans une atmosphère ardente et humide, baignées par des eaux jaillissant de tous côtés, ces vallées sont d'une fertilité sans limites. Les productions des zones tropicales s'y marient à celles des régions alpestres. Telle du moins nous apparaît l'Arménie dans les tableaux que nous retracent ses anciens historiens à une époque antérieure aux invasions qui ont ruiné son sol généreux.

L'aspect de la nature s'est fortement empreint dans la poésie populaire arménienne, et c'est un des sujets dont elle aime à s'inspirer; mais ce ne sont plus les scènes grandioses ou d'une sombre magnificence de l'Ararad et du Caucase que les bardes modernes se plaisent à décrire. Les malheurs de la patrie ont comprimé l'élan de leur verve; ils ont oublié le ton épique des anciens chantres de Koghthen. Ils inclinent plus volontiers à considérer la nature dans ses harmonies simples et gracieuses, dans ce qu'elle a de mélancolique et d'approprié au deuil de leur âme.

La race qui habite ces régions montagneuses, ou qui en est sortie, y rattache ses origines par la tradition mosaïque qui place sur l'Ararad le ber-

[3] Boré, *Mémoires et Correspondance d'un voyageur en Orient*, t. I, p. 371.

[1] Ce nom signifie en arménien *honorable*, *digne de respect*.

սական աւանդից որ զԱյրարատ ասեն խանձարուրս վերածնելոյ ազգի մարդկան գիտ ջուրցն հեղեղի : Ինքնուրոյն տիպ կերպարանաց ազգիս այսորիկ դարուց ի դարս եկաց մնաց անջնջելի, որպէս եւ հրեականն տիպ յորդիսն Իսրայելի, թէպէտ եւ Հայք ոչ որոշիցին ուրոյն կրօնիւք յայլոցն ժողովրդոց ըստ նոցա օրինակին, այլ մասն իցեն մեծի տոհմին քրիստոնեութեան : Սակայն եւ այս եւս հաւաստի է զի ազգս այս' զեր ըստ մեծի մասին' առանձինն կազմեաց եկեղեցի, եւ ընդ երկար ժամանակ հակառակութիւն կրեալ յաստուածաբանիցն յունաց եւ լատինացւոց, առաւել եւս հաստատեցաւ յոգի ազգային, որով եւ խորշի ի խնամութիւնս առնելոյ ընդ այլս ի քրիստոնեայ ժողովրդոց : Հայքն միաբանեալք (ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ) կամ կաթուղիկեայք, որ յաճախագոյնս ընդելանալովն ընդ արեւմտեայս' ի բաց եդին յանձանց զիսորշանսն զայնոսիկ, է երբէք զի յարընչին զան յազգախառնութիւն այսպիսի. իսկ ի չմիաբանեալսն խտիր իմն այսպիսի կայ, զի խառն ամուսնութիւնք բնաւ ամենեւին ոչ ունին տեղի ի Հայս Տաճկաստանի, եւ յազգակիցս նոցին որ ի Ռուսս եւ յԱւստրիա' ստեպ պատահեն :

Դժուարին յոյժ է ճշդիւ գտակաւ ասել զբովանդակութիւն համարոյ ազգին Հայոց սփռելոյ ընդ ամենայն. սակայն ըստ հաւանելի թուարկութեանց մարդի ի կարծիս լինել երբ ի միլիոնս չորս գումարիցի զոգցես ազգն ողջոյն' այսպիսի ինչ ունելով բաշխումն.

Ա. Տաճկաստան (արեւմտեան եւ հարաւային Հայաստան, Փոքր Ասիա, Ասորիք եւ Եգիպտոս, Ռումելի եւ Դանուբեան պետութիւնք).	2,500,000
Բ. Ռուսաստան (միջին եւ հիւսիսային Հայաստան, Վիրք, Շիրուան եւ Տաղստան, Ռուսաստան Եւրոպայ եւ Լեհաստան)...	1,200,000
Գ. Աւստրիա (Կալիցիա, Պուքովինա, Թրանսիլվանիա, Մաճառք).....	25,000
Դ. Պարսկաստան եւ Ատրպատական աշխարհ.	150,000
Ե. Հնդկաստան եւ կղզիք Ասիոյ.....	25,000
Ընդ ամենայն.....	3,900,000

Եթէ 100,000 հաշուիցեմք զթիւ համարոյ Հայոց սփռելոց ի զանազան կողմանս աշխարհի արտաքոյ այդր թուարկութեան, գտանին 4 միլիոնք, որպէս եւ ասացաւ : Յաւելից եւ ուրոյն ինչ զիտելիս ի հանրականս յայս ազգահամար :

Բազումք ի մատենագրաց այլ եւ այլս յոյժ տան զթիւ Հայոց բնակելոց ի Կոստանդնուպոլիս : Պարոն Հիսարեան բնիկ քաղաքին ի յիւրումն Բանա-

ceau du genre humain renaissant après le déluge. Le type particulier à cette race s'est perpétué à travers les siècles aussi indélébile que le type juif chez les enfants d'Israël, quoique les Arméniens ne soient pas comme ceux-ci séparés des autres peuples par une religion exclusive, et qu'ils appartiennent à la grande famille chrétienne. Il est vrai de dire cependant que la nation, du moins sa très-grande majorité, s'est constituée en une église à part, qui, longtemps combattue par les théologiens grecs et latins, s'est fortifiée dans un esprit de nationalité qui l'éloigne de toute alliance avec les autres communions chrétiennes. Les Arméniens unis ou catholiques, que des rapports plus fréquents avec les Occidentaux ont dépouillés de ces répugnances, contractent quelquefois de ces sortes d'unions. Quant aux dissidents, il y a une distinction essentielle à faire; ces mariages mixtes sont sans exemples chez les Arméniens de l'empire ottoman, tandis qu'ils ne sont pas rares chez leurs coreligionnaires de Russie ou de l'Autriche.

Dans l'état de dispersion où se trouve maintenant la nation arménienne, il est très-difficile d'en évaluer le chiffre total; on peut croire cependant, d'après les calculs qui paraissent le mieux fondés, que ce chiffre est très-approximativement de 4 millions. Voici comment il se décompose :

1° Empire ottoman (Arménie occidentale et méridionale, Asie-Mineure, Syrie et Égypte, Roumélie et principautés danubiennes). .	2,500,000
2° Empire russe (Arménie centrale et septentrionale, Géorgie, Schirvan et Daghestan, Russie d'Europe et Pologne).	1,200,000
3° Empire d'Autriche (Gallicie, Bukovine, Transylvanie, Hongrie).	25,000
4° Perse et Aderbeïdjan.	150,000
5° Inde continentale et Archipel d'Asie.	25,000
Total.	3,900,000

En comptant environ 100,000 Arméniens disséminés dans les différentes parties du globe omises dans l'énumération précédente, nous aurons les 4 millions énoncés ci-dessus. A cette évaluation générale, je dois ajouter quelques remarques particulières.

Le nombre des Arméniens de Constantinople est donné très-diversement par les différents auteurs. Un écrivain de cette ville, M. Hissarian,

սէր օրագրի, եւ անգղիացի մատենագիրն Ռոբերտ Քըրզըն ամփոփեն զհամարն մինչեւ ի 100,000 [1], որ ստուգիւ թերի զհաշիւն ցուցանէ. երեցն Պորէ համարի ոգիս 222,000 (այսինքն են Գրիգորեան Հայս 205,000 եւ հռոմէականս 17,000) [2]. իսկ Պարոն Լորենց Ռիկլեր՝ երբեմն վարժապետ վիրահատութեան ի բժշկարանին Ղալաթա-սերայի ի Կոստանդնուպոլիս, ի մատենին իւրում որոյ մակագիր է « Տաճկաստան եւ բնակիչք նորին » հանէ տանի զրիւ համարոյն 250,000 ըստ վերջնոյ պաշտօնական ազգաթուին՝ որպէս ասէ [3] :

Հայք որ յԵգիպտոս, բնակացեալք մանաւանդ յԱղեքսանդրիա եւ ի Գահիրէ, երեք կամ չորք հազարք են թուով. մնացեալքն ի Պարսս յետ հատուածոցն ելեալոց յամին 1828, են ոգիք 120 կամ 150,000 ըստ տեղեկութեանցն տուեալոց ի Յովհաննէսէ Դաւթեան որ առաջին թարգման է արքային Պարսից, եւ եկեալ էր ի Վիեննա յամին 1851 ընտրել եւ առնուլ ըստ հրամանի տեառն իւրոյ զբազմութիւն հրահանգողաց զօրուն Պարսից, եւս եւ բժիշկս եւ արուեստագէտս հանածոյ բովուց [4] :

Ըստ բազմապիսի կողմանցն յորս բնակեն Հայք, օդք եւ կենցաղք եւ պայմանք կենաց իւրաքանչիւր մարդոյ խտիրս ինչ արկանել յընդարձոյս տիպս կերպարանացն Հայոց : Լորենց Ռիկլեր որ զամս բազումս ի մայրաքաղաքին Օսմանեանց կալեալ զբնակութիւն՝ ի հարկէ բժշկականին իւրում արուեստի ի մօտոյ նկատեաց զնոսա, եւ որ ըստ սեպհական իւրումն հմտութեան բնազբնեօրեն իսկ մարդացաւ սահմանել զկնիք բարուց նոցին, համարի երբ զբնիկն զայն տիպ կերպարանաց՝ ըստ հասարակ եւ ըստ ճշգրտագոյն պայմանացն է տեսանել ի գործաւորս եւ ի բեռնակիրս

[1] *Բանասէր*, նոյեմբեր 1851 : — « Հայաստան, ամ մի ի Կարին եւ ի սահմանածայրս Ռուսիոյ, Տաճկաստանի եւ Պարսից » ի Հոռոբերտ Քըրզըն, ի Լոնտոն, միահատոր, 1854 :

[2] « Տարեգիր օսմանեան պետութեան վասն 1849 ամին, » տպագրեալ ի Կոստանդնուպոլիս :

[3] Երկհատոր ուրբաթալ, տպ. ի Վիեննա, 1852 : Պ. Լորենց Ռիկլեր ըստ առաջիկայ օրինակիդ առնէ զբաշխումն բնակչաց Կոստանդնուպոլսի.

Տաճիկք	400,000
Հայք	250,000
Յոյնք	130,000
Հրեայք	20,000
Հելլենք	6,000
Եւրոպացիք յայլ եւ այլ ազգաց	8,000
Ընդ ամենայն	814,000

[4] *Եւրոպա*, օրագիր Վիեննայ, 11-23 մարտի 1854 :

rédacteur de la revue arménienne le *Panassér* (*le Littérateur*), et un auteur anglais, M. Robert Curzon, abaissent ce nombre jusqu'à 100,000 âmes [1], d'après un calcul qui est évidemment insuffisant; M. l'abbé Boré le fixe à 222,000 (savoir 205,000 Arméniens grégoriens et 17,000 catholiques) [2]; enfin M. Lorenz Rigler, ancien professeur de clinique à l'école de médecine de Galata-Seraï, à Constantinople, dans son livre intitulé : *la Turquie et ses habitants*, le porte jusqu'à 250,000, suivant un dénombrement récent qu'il dit être officiel [3].

Les Arméniens d'Égypte, établis principalement à Alexandrie et au Caire, sont au nombre de 3 à 4,000; ceux qu'a laissés en Perse l'émigration de 1828, de 120 à 150,000, d'après les renseignements fournis par M. Jean David, premier interprète du schah actuel, pendant son séjour en Autriche, où il est venu en 1851, de la part de son souverain, recruter une colonie d'instructeurs militaires, de médecins et d'ingénieurs des mines [4].

Dans ces pays divers, le climat, le régime, la profession, peuvent modifier le type originel qui distingue les Arméniens. M. Lorenz Rigler, qui, pendant une longue résidence dans la capitale de l'empire ottoman, a eu comme médecin l'occasion de les étudier de près, et que ses connaissances spéciales mettaient à même de bien déterminer leurs caractères physiologiques, pense que ce type, dans son expression la plus générale et la plus exacte, se rencontre dans la corporation des ouvriers et des portefaix de cette capitale. Voici comment il les dépeint : — la taille des Arméniens,

[1] *Panassér*, novembre 1851. — *Armenia, a year at Erzerum and on the frontiers of Russia, Turkey and Persia*, by Robert Curzon, London, 1 vol. 1854, John Murray.

[2] *Almanach de l'Empire ottoman pour* 1849, publié à Constantinople.

[3] *Die Turkey und ihre Bewohner*, 2 vol. in-8, Vienne, 1852. Voici comment M. Lorenz Rigler répartit l'ensemble de la population de Constantinople.

400,000	Turks.
250,000	Arméniens.
130,000	Grecs.
20,000	Juifs.
6,000	Hellènes (sujets du royaume de Grèce).
8,000	Européens de différentes nations.
Total. 814,000	

[4] *L'Europe*, journal arménien de Vienne, n° du 11-23 mars 1851.

քաղաքին : Եւ նկարագրէ նա զնոսին այսպէս . — չափ հասակի Հայոց ի 5 ոտնաչափէ ցոտնաչափս 5 եւ բրաչափս 2 ձգի . ըստ մարմնոցն կազմուրեան կարշնեղք են եւ կորովիք, բոլորշիս ունելով կառափունս եւ դուն ուրեք բրգաձեւս . իսկ դիմականն անկիւն առ նոսա 80 եւ կամ թէ շատ 85 աստիճանաց ունի զբացուածն : Թիւահեր է Հայն եւ կերպարանս խորանիշս ունի, մեծաքիթ է եւ արծռունգն, զունեղ եւ լայնաշուրթն, եւ ատամունքն գեղեցիկք եւ անօսրունք : են եւ այլ եւս սեպհական տիպք կերպարանացն Հայոց, զորս եւ Տիւպուա տր Մոնպերէոս ամօք ինչ վաղագոյն ի ճանապարհորդել իւրում ընդ Հայս դիտեալ է[1] . այն իսկ են պարանոց ստուար եւ կարճ ի վերոյ քան զուսոցն բարձրութիւն ձգտեալ, թիկունք լայնշիք, եւ բազուկք եւ սրունք կարճք եւ պնդաձիգ մկանամբք ընդ կոճոյ մարմնոցն պնդեալք : Սովորեալքն ի նստողական կենցաղ՝ եւ ի յաճախ կերակրումն բրնձոյ՝ որ յոյրս գործէ զմարդ, ըստ աճել հասակացն ծանրադանդաղք լինին եւ յամրաշարժք :

Կանայք Հայոց մինչդեռ մանկամարդքն են եւ չեւ եւս ի տարապայմանն այն հասեալք գիրութիւն որ վաղ իսկ գայ ի վերայ նոցա, նշանաւորք են գեղով, փափկասունք եւ քնքուշք. եւ այսմ վկայեն Եւրոպացիք առ հասարակ՝ որոց միանգամ յելս անդ կանանեաց յեկեղեցեաց իւրեանց՝ ի բերաբաց լաչակացն ծալ ի ծալ ծերպից հետաքնին աչօք նշմարեալ իցէ զկերպարանս նոցին : Պճնասէրք են յոյժ եւ ցանկացողք երփնազեղ կերպասուց, ոսկեհուռն եւ արծաթահիւս կիտուածոց, ղողղոդուն ականց պատուականաց եւ նկարակերպ հնդիկ ղղարշից : Գլխադիրք նոցին՝ ծաղկամբք եւ ժապաւինօք հնարակերտեալ գեղայօրինք երեւին : Հերք նոցա արջնաթոյրք են, նոյնպէս եւ ականոդիքն լայնաբացք եւ եռանդունք՝ հանդերձ գեղանկար յունիւք. սակայն դիմացն երկայնաձեւ գծագիր ոչ արդեօք այնպէս աղուական է որպէս եւ Վրացի կանանոյն : Եւ քանզի սովորք են՝ յար ըստ արեւելեայց օրինի նիստ առնուլ, այլ եւ զդեռածին տղայոցն սրունս բազմուրեամբ պաստառաց պատատել, մերթ եւս ի պատճառս ջղականաց ինչ տկարութեանց, բազմաց ի նոցանէ թիւրեալ զտանին ոտք հանգոյն ոտից Տաճկացն կանանց, եւ զնացք նոցա ոչ ակնահաճոյ : Զօրն ցերեկ զբաղեալք ի հոգս առ-

[1] Ուղեւորութիւն դԿովկաս լերամբք :

dit-il, varie entre 5 pieds et 5 pieds 2 pouces; ils sont d'une constitution solide et robuste; leur crâne est sphérique et rarement pyramidal, leur angle facial s'ouvre de 80 à 85 degrés. Ils ont les cheveux noirs, les traits fortement accentués, le nez très-saillant et aquilin, le teint animé, les lèvres pleines, les dents belles et espacées. Leurs autres traits particuliers, remarqués aussi par un voyageur qui a parcouru l'Arménie il y a quelques années, M. Dubois de Montpéreux[1], sont un cou gros et rétréci surmontant des épaules et un torse largement développés, des membres courts et liés au tronc par une puissante musculature. Dans les classes soumises aux habitudes d'une vie sédentaire, dont l'alimentation a pour base le riz et pousse à l'obésité, ils deviennent, en avançant en âge, lourds dans leur démarche et gênés dans leurs mouvements.

Les Arméniennes, lorsqu'elles sont encore jeunes et qu'elles n'ont pas acquis cet excès d'embonpoint si précoce chez elles, sont généralement d'une beauté remarquable, d'une admirable fraîcheur de carnation. Les Européens qui les ont entrevues à la sortie de l'église, à travers un pli dérangé du *yaschmak* qui voile leurs traits aux regards indiscrets, sont unanimes pour leur rendre ce témoignage. Elles aiment avec passion les riches parures, les étoffes de soie aux vives couleurs, aux broderies d'or et d'argent, les pierreries étincelantes, les cachemires de l'Inde aux dessins bizarres et éclatants. Leur coiffure, édifice ingénieux de rubans et de fleurs, est d'un goût exquis. Elles ont les cheveux d'un noir foncé, les yeux de la même couleur, bien fendus et très-vifs, sous des sourcils parfaitement dessinés; mais l'ovale de leur figure n'est peut-être pas d'un galbe aussi élégant que celui des Géorgiennes. L'habitude de rester toujours assises à l'orientale, peut-être aussi d'envelopper les jambes des nouveaux-nés d'une masse de linges, et quelquefois des affections rachitiques, font qu'elles ont souvent, comme les Turkes, les pieds déviés et une démarche disgracieuse. Leur vie, consacrée aux soins du ménage et à l'éducation des jeunes enfants,

[1] *Voyage autour du Caucase*, t. I, p. 385-386.

տնին իրաց եւ ի տածումն տղայոց, ի կանանոցի կամ ի *հարէմի* անդ կան եւ մնան, եթէ իցէ օրէն զբնակարան հայ կանանոյն *հարէմ* յորջորջել՝ որ ի միտս Եւրոպացւոցս սովոր է զտաճկական բազմակնութեանն ծնուցանել զիմաստ. սակայն չէ արժան ի կարծիս լինել եթէ Հայք առ ի Տաճկացն նմանողութենէ՝ մեկինք կայցեն ի կանանց իւրեանց, այլ մանաւանդ զիտելի է զի եւ Հայքն եւ Տաճիկք այնու վարին սովորութեամբ որ յարեւմտակողմանս Ասիոյ անդստին ի վաղնջուցն ժամանակաց առեալ է զհաստատութիւն : Հռովմէական Հայք, եւս եւ յԱրեւելս, յօժարին նովին զոգցեն չափով տալ համարձակութիւն ամուսնացն իւրեանց՝ յորում եւ մերքս վայելեն. իսկ յԵւրոպա յամենայն տեղիս որ արտաքոյ իցեն օսմանեան պետութեան, հռովմէականքն եւ գրիգորեանք առ հասարակ ըստ սովորութեան աշխարհացն վարին յորս եկեալ իցեն՝ խնդրել՝ ասպնջականութիւն :

Պատուական է առ Հայս ընտանի առաքինութեանցն պաշտօն. ընդասունք են եւ նահապետական կենցաղոյ ախորժիչք : Լորտ Պայրընն, որ ի պանդխտել իւրում յԱրեւելս ստէպ տեսեալ էր զնոսա, եւ՝ զլեզուն եւս սկսեալ ուսանել, ասէ եթէ դուն ուրեք արդեօք գացէ ոք ժողովուրդ որոյ անցիցն յիշատակք այնպէս սուրբ իցեն յեղեռանց՝ որպէս Հայոցն. առաքինութիւնք նոցա ծնունդք են ասէ խաղաղութեան, եւ ախտքն եւ բերութիւնք՝ արդիւնք բռնակալութեանցն յորոց տուայտեցան [1] : Պարոն Լորենց Ռիկլէր աշխատասէրս ասէ զնոսա քան զայլ ամենայն ազգս արեւելից, եւս եւ հանճարեղս եւ գիտունս քան զնոսին : Եւ ով ոք ոչ գիտիցէ զճարտարութիւն նոցին ի շահավաճառս եւ ի սեղանաւորութիւն եւ յամենայն գործ կարեւոր [2] : Եթէ փոքր մի շահախնդիրք եւս

s'écoule au fond du gynécée ou harem, s'il est permis d'appliquer à la société arménienne un terme qui, pour nous autres Européens, réveille l'idée de la polygamie musulmane; mais loin de croire que les Arméniens, en séquestrant leurs femmes, se sont rendus les imitateurs des Turks, on ne saurait douter que ces deux peuples n'ont fait que se conformer à une coutume en vigueur de toute antiquité dans l'Asie occidentale. Les Arméniens unis, même en Orient, tendent à laisser à la femme une mesure de liberté aussi grande que celle dont elle jouit parmi nous. Partout en Europe, en dehors de l'empire ottoman, catholiques ou dissidents ont adopté les usages des pays où ils sont venus demander l'hospitalité.

Le culte des vertus domestiques est en honneur parmi les Arméniens; ils sont attachés à leurs foyers, et la famille a chez eux un caractère tout patriarcal. Byron, qui, dans ses pérégrinations en Orient, les avait fréquentés et avait commencé à étudier leur littérature, affirme qu'il serait difficile peut-être de trouver un peuple dont les annales sont moins souillées de crimes, que leurs vertus ont été celles de la paix, leurs vices ceux de la violence qu'ils ont subie [1]. Au jugement de M. Lorenz Rigler, ils sont de toutes les nations orientales la plus laborieuse, celle qui a le plus d'intelligence et d'instruction. Leur vocation spéciale pour le commerce et la banque, leur aptitude aux affaires sont connues de tous [2]. S'ils se montrent âpres au gain, on ne saurait leur refuser d'avoir généralement de la probité : c'est

[1] Նամականի լորտ Պայրընի, Թուղթ 258, գրեալ ի Վենետկոյ յ2 յունուարի 1817 :

[2] Զարդիս ոչ այնչափ քաջայայտմարս վաճառականութեան հարկ է ասել զՀայս՝ որպէս երբեմն, եւ որպէս կարծինն առ հասարակ : Մի ոմն ի նոցանէ, Պ. Հիսարեան, ի միում ուրեք ի յօդուածոց *Բանասիրին* (նոյեմբեր 1851) ցուցանէ զհամազգիսն իւր իբրու յետնեալս յայսմ մասին քան զՀոռոմս՝ որ արդ գրովանդակ տուրեւառս Տաճկաստանի ի բուռն առեալ, եւ ի մեծամեծ քաղաքս Եւրոպայ դրամատունս հաստատեցին : Զնոյն ասացեալ էր վաղագոյն եւ խմբագիր *Արարատեան Արշալուսոյն Զմիւռնայ*՝ Պ. Ղուկաս Պալդազարեան, ողբալով զնուազել վաճառաշահ ճգանց հայրենակցացն : Ի միջնաշխարհս անդ օսմանեան պետութեանն պահել պահեն Հայք

[1] « It would be difficult perhaps to find the annals of a nation less stained with crimes than those of the Armenians, whose virtues have been those of peace, their vices those of compulsion. » *Correspondance de lord Byron*, lettre 258, Venise, 2 janvier 1817.

[2] La réputation de capacité commerciale attribuée généralement aux Arméniens doit être entendue dans un sens beaucoup plus restreint que par le passé. L'un d'eux, M. Hissarian, a montré, dans un de ses articles du *Panassêr* (cahier de novembre 1851), que ses compatriotes sont restés sous ce rapport bien en arrière des Grecs, qui se sont emparés de tout le commerce de la Turquie, et qui ont fondé des maisons de banque dans les principales villes de l'Europe. La même observation avait été faite auparavant par le rédacteur de l'un des journaux arméniens de Smyrne, l'*Araradian Arschalouïs* (l'*Aurore de l'Ararad*), M. Luc Balthasar, qui déplorait amère-

թուիցին, սակայն առ հասարակ վկայեալ է արդարասիրութիւն նոցա. եւ սոյն իսկ առաւելութիւն Հայոց քաջածանօք գոլով օսմանեան պետութեան, յորդորագոյնս առնէ զնա ի նոցա ձեռս ապսպարել զհաւաքումն հարկաց եւ զմաքսի : Ի սոսկական կենացն իւրեանց պետս, եւ յորժամ ընդ օտարս տուրեւառիկ լինիցին, խնայեն յարծաթ. այլ ի նուէրս եկեղեցականս եւ ի կանգնել կամ յոտին պահել զազգային ինչ տեղի պիտեւան՝ մտադիւր սիրով ընծայաբերք լինին : Ցամաց ինչ հետէ յոլով ընկերակցութիւնք այսպիսիք, հիւանդանոցք, դպրոցք, վարժարանք եւ ընկերութիւնք ազգասիրականք հիմնեցան, եւ կամակար տրովք յառաջադէմ զտանին :

ԵԴ. ՏԻՒԼՈՐԻԷ :

(Մնացորդը յաջորդ ամսատետրին մէջ) :

cette qualité, appréciée en eux par le gouvernement ottoman, qui leur vaut d'être employés comme ses agents ou ses intermédiaires dans la perception de tous les revenus publics. Ménagers à l'excès de leurs deniers, dans les circonstances ordinaires de la vie et vis-à-vis des étrangers, ils les prodiguent sans hésitation pour doter leurs établissements religieux, ponr créer ou soutenir une institution d'utilité nationale. Un certain nombre d'associations de ce genre, hôpitaux, écoles, colléges, associations patriotiques, ont été fondées depuis quelques années et sont alimentées par des contributions volontaires.

ÉD. DULAURIER.

(*La suite au prochain numéro.*)

ի ձեռս իւրեանց զդրամական գործս ամենայն, եւ յայսմ մասին չիք ոք նոցին զուգական. սակայն չիք տեղի համարելոյ, որպէս բազումք առնեն, եթէ տեարք իցեն նոքա մեծափարթամ ճոխութեանց : Տունս Հայոց սեղանաւորաց մեծամեծս տասն կամ երկոտասան հազիւ ոք թէ մարթասցի հաշուել ի Կոստանդնուպոլիս : Թող զի բազում այն է զի դրամս յոլով բղեշխիցն Տաճկաց առձեռն տուեալ՝ ընչաբափ լինին, եւ ընդ յողդողդ պայմանի իշխանաւորացն այնոցիկ տարուբերեալք՝ ի բարձընկեց լինել նոցա կործան անկանին եւ ինքեանք : Միւս եւս պատճառք կործանելոյ սեղանաւորացն է անիրաւ մատակարարութիւն աշխարհին, զոր Ապտիւլ-Մէճիտ արքայ՝ դրուատեալն արժանապէս սակս իւրոց անձնական լաւութեանց եւ սիրեցեալ ի ժողովրդոցն իւրոց մահմետականաց եւ քրիստոնեից՝ ջանայ ճգնի օր ըստ օրէ՝ բառնալ ի միջոյ : Շատ զրեսցի ինձ զայս եւեթ ասել, զի դուն ուրեք էր տեսանել ի վաղ ժամանակս զընչից ճոխութիւն անցեալ ազգէ յազգ ի նմին ազգատոհմի : Մեծամեծքն ի հայրենի ընչաւետութեանց առաւելապէս առ. Հայս Ռուսիոյ, Աւստրիոյ եւ կամ Հնդկաստանի տեսանին, այս ինքն է ի տեղիս յորս օրէնք աշխարհին խնամակալ լինին անկորուստ պահպանութեան արդեանց վաստակոց եւ ճարտարութեան Հայկազանց :

ment la décadence commerciale de sa nation. Il est vrai que dans l'intérieur de l'empire ottoman les Arméniens ont conservé le monopole des opérations de banque, et que, pour cette branche d'industrie, ils sont sans rivaux; mais il ne faudrait pas conclure de là que leurs richesses sont aussi considérables qu'on se plaît à le supposer. Il serait difficile de citer à Constantinople plus de dix ou douze grandes maisons de banque arméniennes. J'ajouterai que, se trouvant souvent à découvert pour les avances qu'elles font aux pachas, elles dépendent de la position essentiellement instable de ces fonctionnaires, et croulent quand ils sont disgraciés. Une autre cause de ruine pour les *sarrafs* provient des abus de l'administration à laquelle ils ont été livrés jusqu'à présent, abus que le sultan Abdul-Medjid, qui, par ses qualités personnelles, s'est acquis le dévouement et l'affection de tous ses sujets, musulmans ou chrétiens, travaille chaque jour, par les plus généreux efforts, à faire disparaître. Il me suffira de dire qu'il était rare autrefois que la richesse une fois acquise se perpétuât dans une famille d'une génération à l'autre. Toutes les grandes fortunes patrimoniales des Arméniens se rencontrent principalement chez ceux de Russie, de l'Autriche ou de l'Inde britannique, là seulement où la possession du fruit de leur activité et de leur industrie leur est garantie par la loi.

Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՓՈՐԹՈՒԿԱԼԻ ԹԱԳԱՒՈՐԸ ՏՈՆ ՓԷՏՐՈՅ Ե.

Փորթուկալի տերութեան կառավարութիւնը Փերդինանդոս կամ Ֆեռնանտոյ Բ անունով թագաւորին ձեռքն էր որ խնամակալ էր իր դեռահասակ որդւոյն Տոն Փետրոյի : Այս տարի սեպտեմբերի 16ը Տոն Փետրոյի ծննդեան տարեդարձն ըլլալով՝ տասնըութը տարեկան եղաւ, ուստի եւ նոյն օրը մեծ հանդիսով թագաւորութիւնը ձեռք առաւ :

Առաւօտանց կանուխ Լիսպոնայի բերդերէն ու նաւերէն բնդանօթներ արձակուեցան, եւ մայրաքաղաքին բնակիչները, դրսի գաւառաց բնակիչներուն ալ մէկ մասը որ օրերով առաջ հոն վազեր էին հանդիսին համար՝ փողոցներն ու հրապարակները լեցուեցան : Տներուն պատուհանները զարդարուած էին վերէն ի վար կախուած ոսկեթել ու գոյնզգոյն հարուստ կերպասներով, փողոցներուն յատակն ալ Տագոս (Թակոյ) գետոյն բարակ ու ոսկեգոյն աւազը սփռուած էր :

Ազգային ժողովարանին մէջ առաջ խնամակալը սրտաշարժ ճառ մը խօսեցաւ ու իր արդոռն հրաժարիլը յայտնեց. յետոյ նոր թագաւորը համառօտ ու գեղեցիկ ատենախօսութիւն մը ըրաւ : Անկէց ետքը Լիսպոնայի պատրիարքը ելաւ արդոռն ու սուրբ Աւետարանը ձեռք առած՝ անոր վրայ երդուընցուց զթագաւորն որ Փորթուկալի երկրին մէջ ուղղափառ հաւատքն ու սահմանադրական միապետութիւնը անխախտ պահէ :

Իրիկունը բոլոր քաղաքը լուսաւորուեցաւ ու

Տոն Փետրոյ Ե.

Տոն Ֆեռնանտոյ Բ :

Տագոսի վրայ փառաւոր հրախաղութիւն եղաւ : Երկրորդ օրը ամենայն մեծամեծները պալատը ժողվեցան՝ նոր թագաւորին ձեռքը համբուրելու. օտար տերութեանց դեսպաններն ալ գնացին իրենց բարեմաղթութիւններն ըրին, ու թագաւորը Լիսպոնա գտնուող տասը հազար զինուորաց զօրահանդէսն ըրաւ մեծ հրապարակին մէջ :

Այս առթով քանի մը գիտելիք դնենք հոս Փորթուկալի երկրին ու բնակչացը վրայ :

Փորթուկալը 4 միլիոն բնակչով երկիր է՝ Սպանիայի սահմանակից : Բնակիչներուն աշխատասիրութիւնը քիչ ըլլալուն պատճառաւը, իր բարե-

բերութեանը համեմատ հարստութիւն չունի . եւ սակայն սա տարուան Փարիզու արուեստահանդիսին մէջ դրուած ձեռագործներէն ալ տեսնուեցաւ որ այնչափ ետ մնացած չէ ճարտարութեան կողմանէ, որչափ որ սովորաբար կըկարծուի : Աւելի անուանի բերքերն են գենք, յախճապակ, չուխայ, բամպըկեղէն, ապակի, բուղք, կաշի, ոսկիէ ու արծըթէ բանուածքներ եւ այլն : Հաշիւ ըրած են որ Փորթուկալէն ամեն տարի դուրս տարուած նուշին (պատեմին) ու չոր բուզին գինն է 500,000 ֆրանք . 2 միլիոն ֆրանքի նարինջ կըյուղարկէ դուրս . 44 միլիոն ֆրանքի ալ գինի :

Ուսման ու գիտութեան սէրը քիչ է Փորթուկալի մէջ, թէպէտ եւ տէրութիւնը մեծ փոյթ ունի որ դպրոցներու վարժապետները գիտուն մարդիկ ըլլան, եւ ուսումնական ընկերութիւններ, բանգարաններ ու հարուստ գրքատուններ շատ կան :

Լեզունին Սպանիացւոց լեզուին նման՝ բայց անկէց շատ աւելի անուշ է . իսկ իրենց գրականութիւնը ամեն ժամանակ հարուստ եղած է մասնաւորապէս բանաստեղծական գրուածքներու կողմանէ :

Փորթուկալը հին ատեն *Լուսիտանիա* կըսուէր, բնակիչներն ալ *Լուսիտանացիք* . ութը հարիւր տարի մը կայ որ *Փորթուկալ* ըսուեցաւ երկիրը, եւ բնակիչները *Փորթուկէզ* . եւ ասոր պատճառը կըսեպուի Տուէրոյ գետին վրայ եղած բերդի մը անունը որ Cale (գալէ) կըսուի եղեր, յատիներէն Portus Cale (*Փորթուս գալէ*), անկէց եղեր է *Փորթուգալ* կամ *Փորթուկալ* : Ոմանք կըհամարին թէ Փօրթոյ քաղաքին անունէն առնուած է բոլոր երկրին անունն ալ :

ՓԱՐՈՍՔ ԵՒ ԹԱՆԿՈՒԹԻՒՆ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ :

Թէպէտ եւ արեւելքի լրերուն ստոյգները արեւելեան լրագիրներէն ու նամակներէն պիտի առնուին միշտ, բայց երբեմն Եւրոպայի տէրութեանց պաշտօնական լրագիրները այնպիսի տեղեկութիւններ կուտան որ մասնաւոր մտադրութեան արժանի են :

Ասոնց կարգէն կերեւնայ մեզի նաեւ այն համառօտ տեղեկութիւնն որ ամսոյս 25ին Պօլիսէն գրուած նամակէ մը առնելով հրատարակեց Փարիզու *Ազդարար* (*Մօնիթէօր*) ըսուած լրագիրը :

« Օսմանեան տէրութիւնը այնպիսի բարեկարգութեան մը ձեռք զարկաւ այս օրերս որ երկար ժամանակէ ի վեր նաւորդաց ուզած բանն էր . այս ինքն Գաղղիոյ կայսերական Ծովակալութեան նաւապետներէն Պարոն Միշէլ նաւապետին հրաման տուաւ որ Անատօլուի ու Րումէլիի ծովեզերքը՝ Չանագգալէսիէն մինչեւ Սեւ ծով՝ շատ մը փարոսներ (լապտերներ) շինէ . անով ասկէց ետքը նաւերը պիտի կարենան այն երկու նեղուցներէն անցնիլ ու ցամաքները ճանչնալ . որ առաջ՝ լոյս չըլլալուն պատճառաւ շատ վտանգաւոր էին : Պ. Միշէլ նաւապետը խօսք տուեր է որ յունուար ամսէն առաջ դնէ պէտք եղած գործիքներն ու գործը լմնցընէ : Կամաց կամաց փարոսներ ու լապտերներ հաստատելու սովորութիւնը պիտի տարածուի ամեն տեղ, այնպէս որ կրնանք ամենայն կերպով յուսալ թէ քանի մը տարիէն օսմանեան տէրութեան ծովեզերքներն ու մանր կղզիները վտանգաւոր պիտի չըլլան, ինչպէս որ էին մինչեւ հիմա, ու զինուորական եւ վաճառական նաւապետները գանգատ կընէին : Օսմանեան տէրութեան այս ըրած որոշումը որչափ ալ գովենք քիչ է . վասն զի այսուհետեւ պիտի չպատահին այն բազմաթիւ ձախորդութիւններն որ ամեն տարի կըլլային, ու Եւրոպացւոց այն կողմերն ըրած մեծ վաճառականութեանը շատ վնաս կընէին :

« Ուրիշ զանազան առաջարկութիւններ ալ կան՝ մէկը քան զմէկալը օգտակար՝ որ քննուելու վրայ են . թէ որ անոնք ալ ընդունելի ըլլան՝ Այլ փաշային գահերիցութեամբը կազմուած խորհրդարանը գործով պիտի ցուցընէ թէ միտքը հաստատ դրեր է որ նիւթական բարեկարգութիւններ ընելէն ամենեւին ետ չկենայ . անոնցմով միայն պիտի կարենայ Տաճկաստանը բոլորովին նորոգուիլ եւ ձեռք ձգել այն ուժն որ դաշնակից տէրութիւնք կուզեն որ ունենայ Եւրոպայի զուգակշռութեանն ու հանգստութեանը համար :

« Օսմանեան տէրութեան առջեւը տնտեսական խնդիր մըն ալ կայ որ շատ մտմտուք կուտայ իրեն, եւ յիրաւի : Խօսքերնիս չափազանց թանկութեան վրայ է որով ապրուստի հարկաւոր եղած բաները երկու տարիէ ի վեր սաստիկ աղցեր են : Զօրաց ապրուստին պէտք եղած ուտելիքներուն գինը առաջինին եռապատիկն է, ուրիշ բաներունը կրկին : Ռուսաց դէմ պատերազմ հրատարակուած ատենները Պէյօղլուի մէջ մէկ քարաշէն տան մը վարձը (քիրան) 12 կամ 13,000 դահեկան էր (2,500 կամ 3,250 ֆրանք) . այսօրուան օրս հասարակ տան մը վարձը 30 կամ 40,000 դահեկանէն պակաս չէ : Ցորենին քոռը (քիլէն) 1853ին 15էն մինչեւ 20 դահեկան էր . հիմա 70 դահեկա-

նի ելեր է : Գարին 5 դահեկան էր . նոյնչափը հիմա 35 դահեկանեն պակասի ջառնուիր : Երկու տարի առաջ յարդին մէկ հօխան 10 փող էր, հիմա 40 փող է :

« Բրնձին գինը կրկինեն աւելի է . կարագինն ու ձէթինը եռապատիկ . առաջ որ կարագին մէկ հօխան 9 կամ 12 դահեկան էր՝ հիմա է 28 : Փայտին քաշը 1853ին գրեթէ 11 դահեկան էր, իսկ հիմա 35 էն մինչեւ 40 դահեկան է . 125 քիլոկրամ ածուխը ատենով 20 դահեկան էր, հիմա 58 է : Այս բաներս մթերանոցներին տերը կրելու ստակն ալ երկու տարիէ ի վեր երրորդ մասովը աւելցեր է : Ամենեին նշան մըն ալ չկայ որ քիչ ատենէն այս բաներուս գիները իջնան . ընդհակառակն ապրուստ ճարելը օրէ օր սղնալու եւ ապրիլը դժուարանալու վրայ է թէ Պօյսոյ մէջ եւ թէ շրջակայ գեղերը՝ նեղուցին երկու եզերքը :

« Ամէն մարդ կըմտածէ թէ արդեօք այս բանիս ինչ ճար ընելու է . այս յայտնի է թէ օրէնք դնելը ամենեին բանի չգար : Քանի որ Տաճկաստանի տնտեսական վիճակը հիմակուանին պէս մնայ, այս կողմանէ մէկ աղէկ բանի մըն ալ յուսալու տեղիք չկայ : Ամէն տեսակ ուտելեաց սղնալուն գլխաւոր պատճառ՝ շիտակ ճամբաներ չգտնուիլն է . անով ներսի երկիրներէն Պօլիս բան բերելը շատ անգամ անկարելի կըլլայ, բերուի ալ նէ՝ շատ ծախքի կըկարօտի : »

Պաշտօնական լրագրոյն թղթակիցը կրնար այս թշուառութեան բուն պատճառն ալ յիշել, որ է երկու տարուընէ ի վեր սկսուած պատերազմը . եւ ըստ այնմ յուսալ եւ յուսացընել թէ պատերազմը դադրելէն ետեւ ի հարկէ այս սղութիւնն ալ կըպակսի :

ԿՈՐԾԱՆԵԱԼ ԱՆՏԱՌ.

Դաղղիոյ Ֆիւենս ըսուած պզտիկ քաղաքին քովի անտառին մէկ մասը, այսինքն երկու հարիւր քայլ լայնութեամբ ու քանի մը փարսախ երկայնութեամբ տեղ, բոլորովին կործաներ է. ծառերը իրենց արմատներէն խլուեր ու լեռան պառկուածքին դիրքովը պառկեր են : Անտառին ծառ չեղած մէկ կողմը քանի մը հոգի գտնուեր են այն միջոցին՝ որ կըսեն եղեր թէ բոլոր անտառը բոբնկածի պէս տեսանք :

ՆՈՐ ԿԵՐՊՈՎ ԿԱՅԾԱԿՆԱՀԱՐ ԵՂԱԾ ՄԱՐԴ.

Օգոստոսի 11ին Դաղղիոյ Վալուա-լը-Պուա գեղին մօտ մարդուն մէկը կարգէ դուրս կերպով մը գարնուեր է կայծակէն : Բոլոր վրայի հագուստը բոներ է վրայէն, ու ինքը մերկ կողոպուտ գետինը փռուեր է : Հետը ճամբայ ընող մարդիկը սարսափած՝ իրենց ընկերոջը վրայ ափսոսալու ատենին, մէյմալ տեսնեն տասը վայրկենէն որ անիկայ կարթընայ, ու ցրտէն դողդղալով կըհարցընէ քովինները զարմացմամբ թէ ասոնք ինչ է, ինչ եղաւ ինծի որ այսպէս հանուեր մերկացեր եմ : Ճամբուն քովերը փնտռեր գտեր են ասդիս անդին միայն ոտքի ամաններուն ու հագուստներուն քանի մը բզրկուած կտորները. մարմնոյն՝ մանաւանդ գլխուն ու վզին վրայ քանի մը թերեւ վերք տեսեր են, բայց փորն ու ոտուրները ածելիով ճեղքըրտածի պէս ջարաջար վիրաւորուած են եղեր :

ՎԱԽ ԵՒ ՄԱՂՁԱԽՏ :

Ֆրանքֆորթի օրագրին մէջ հետագայ յօդուածը կըկարդանք՝ դիտելու արժանի .

« Անցածները Վիեննայի բժիշկներէն մէկը փորձով մը ուզեց ցուցընել թէ փոխադրական հիւանդութենէ վախնալը որչափ զէշ բան է : Տերութենէն հրաման ընդունելէն ետքը՝ մահապարտ մարդու մը խօսք տուաւ որ մահուընէ ազատ ընէ զինքը՝ թէ որ յանձն առնու մաղձախտին (քոլերային) նոր մեռած մէկուն անկողնին մէջ պառկիլ . թէ որ հիւանդանաս, մի՛ վախեր ըսաւ, երեւելի բժիշկներ քովդ պակաս չեն ըլլար ու ամէն հոգ եւ խնամք կընեն որ ըրընտնաս : Բանտարկեալը թեպետ եւ առողջ ու զօրաւոր մարդ էր՝ առջի բերան քիչ մը տարակուսեցաւ, բայց յետոյ հաւանեցաւ, — եւ փորձը սկսաւ : Վրան քանի մը ժամ հագիւ անցեր էր, մէյմալ տեսնես մաղձախտին ամէն նշաններն ալ մարդուն վրայ երեւցան, մաղձախտէն բռնուիլը յայտնի եղաւ : Շուտ մը բժիշկները պէտք եղած դեղերն ըրին, զինքը մահուան վտանգէն ազատեցին . աղէկ որ բնական կազմուածքն ալ առողջ էր :

« Բայց եկու տես որ այն անկողինը ամենեին մաղձախտէ բռնուած կամ մեռած մարդու անկողին չէ եղեր . հապա իրեն այնպէս հաստատեր են որ տեսնեն թէ երեւակայութիւն ըսածդ որչափ ազդեցութիւն ունի մարդուս կազմուածքին վրայ :

Ասոր նման փորձ մըն ալ տասնըհինգ տարի առաջ Անգղիոյ մէջ եղած է կըսեն : Մահուան դատապարտուած մարդու մը խոստացեր են որ զինքը կախելու տեղը հանդարտ մահուամբ մը մեռցընեն . աչուըներդ կը կապենք, երակներուդ մէկը կըբանանք ու կըթողունք որ բոլոր արիւնդ վազէ, այնպէսով կըմեռնիս ըսեր են : Աչքին առջեւը ամէն պատրաստութիւն տեսնելէն ետեւ , աչուըները կըկապեն , բժիշկն ալ կըձեւացընէ որ իբր թէ գործողութիւնը պիտի սկսի . բայց արեան տեղը ջուր կը վազցընէ՛ բարակ երակէ մը հանելու կերպով : Դատապարտեալը միտքը դրած ըլլալով որ արեանը հետ կեանքն ալ երթալու վրայ է , քանի մը ժամէն ետեւ հոգին փչեր է, եւ իր երեւակայութիւնը միայն եղեր է մահուանը պատճառ : »

Ուրիշ օրագրի մը մէջ ալ այսպէս գրուած է.

«Իտալիոյ Ֆիորենցա քաղաքին մուրացկաններու աղքատանոցը մաղձախտ ընկեր էր ու սոսկալի ջարդ կընէր խեղճերուն մէջ : Վերատեսուչը յանկարծակի ձայն մը տարածեց մէջերնին թէ հիւանդութիւնը դադրեցաւ (թէպէտ եւ օրէ օր սաստկանալու վրայ էր). ալ հիւանդ չկայ ըսաւ , ուստի կուզեմ աղքատներուս փառաւոր հարկիք մը ընել որ ուրախանան : Մէկէն ի մէկ աղքատանոցը հարսնիքի տուն դարձաւ . նուագարան , խաղ, պար , կերուխում , ամէն բան տեղն էր : Երկրորդ օրը մէկ հոգի մըն ալ չեղաւ որ մաղձախտէն բռնուի . այս ալ յայտնի ապացոյց որ վախը այն սոսկալի հիւանդութեան զայրանալուն շատ մեծ օգնութիւն կընէ :

ՄԻՋԵՐԿՐԵԱՅ ԾՈՎ ԱՓՐԻԿԷ.

Ափրիկէի մէջտեղուանքը անծանօթ լեռներ դաշտեր ու լճեր ըլլալուն մինչեւ հիմա տարակոյս չկար, բայց չէր կարծուեր որ ծով ալ գտնուի : Այս տարի Ռէպման անունով ճանապարհորդին ապրիլի մէջ գրած նամակներէն կըտեսնուի որ հասարակածին ու լայնութեան 10° աստիճանին մէջ ծով մը կայ այնչափ մեծ որ Սեւ ծովէն երկու անգամ աւելի մեծ է : Այս բանիս կըվկայեն եղեր նաեւ տեղացիք. իսկ եւրոպացի ճանապարհորդները մինչեւ հիմա կարծած կըլլան թէ այն կողմերը տեսնուած ջրերը այլ եւ այլ լճեր կամ ծովակներ են, մէկ ծով մը չեն :

ՍԵՒԱՍՏՈՓՈԼԻ ԱՌՄԱՆ ԱՏԵՆ ՄԵՌՆՈՂՆԵՐՈՒՆ ԹԻՒԸ :

Ռուսաց սպարապետ Կորչաքով իշխանը կըվկայէ թէ պաշարման վերջի ամսոյն մէջ՛ իր կողմէն՛ պաշարողներուն նետած ռումբերէն օրը 500 ու մինչեւ 1000 հոգի կըմեռնի ու կըվիրաւորուի եղեր : Անգղիացւոց ու Գաղղիացւոց կողմէն մեռածներուն ու վիրաւորներուն թիւը տասը հազարի կըհասնի, ութհազարը գաղղիացի սեպելով. իսկ Ռուսացկորուստը քսան հազարի չափ եղած է կըսեն : — Ըսել է թէ այն դժբաղդ քաղաքը չէն եղած ատենը ո՛րչափ բնակիչ որ ունէր՛ անկէց աւելի մարդ ջարդուեր է իր կործանման ժամանակը : Ի՜նչ սոսկալի հարուած է եղեր պատերազմը մարդկային ազգիս :

ՍՈՒՐՀԱՆԴԱԿ ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒՆՒՈՅ :

Առ Պ. Մ. ի Կ. — Մլուկներու (փայտոջիլներու) դէմ ամենէն որ հնարուած դեղը Պարոն Թենառ անունով հռչակաւոր բնագէտին Գաղղիոյ ճեմարանին մէջ ամսոյս 3ին առաջարկածն է, այսինքն սալոնի ջուր, կամ ջրի մէջ եփած սապոն : Այս ջուրը պաղ պաղ լեցընես մլուկներուն վրայ՛ կըջարդուին կըսէ, բայց անիծներն ալ ջարդելու համար՛ եփ եփ լեցընելու է փայտերուն ճեղքերը :

Առ Պ. Ա. ի Կ. — *Հանդէս Արեւելից* (Revue de l'Orient) ամսագրոյն սեպտեմբերի տետրակին մէջ հրատարակած հայերէն արձանագրութեան ու անոր մեկնութեանը վրայ յաջորդ թիւերնիս մէկուն մէջ պիտի խօսինք :

— Նոյն ամսագրոյն հոկտեմբերի տետրակին մէջ տպուեր է Վառօղապետ Տատեան Ամիրային Փարիզու արքեպիսկոպոսին մատուցած գրուածքը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանանքին վրայ :

— Հնդկաստանի Ճաւա կղզւոյն հայկազն բնակիչներէն ազգասէր եւ ազնիւ Պարոնայք՛ Մկրտիչ Յ. Եղիակիմեան, Մկրտիչ եւ Աւետ Կարապետ Միրզայեան՛ այս տարւոյս օգոստոսի 5ին առ մեզ գրած նամակին մէջ այսպէս կըսեն .

« Ի հասանել պատուական *Մասիս* եւ *Արշալոյս* լրագրացն « ի ձեռս մեր՛ բերկրութեամբ ընթերցաք ի նմա... զանխոնջ « աշխատասիրութիւն սրբութեանդ առ ի լուսաւորութիւն « յիմաստս գիտութեանց սիրելի Ազգիս մերոյ : Ընդ որս եւ մեք « երախտապարտ զգացողութեամբ փութացաք ի ձեռն թղթոյս « շնորհակալուս ի ձէնջ լինել..... Ուստի եւ մեզ յոյժ ցանկալի « է բաժանորդս լինել ամսատետրակին ձերոյ՛ Մասեաց « Աղաւնւոյ... »

— Ամսագրոյս դիրքը փոխելու դիտաւորութիւննիս առ այժմ ուշացուցինք՛ յորդորանօք բարեսէր ընկերագրեաց. անոր տեղը գոհ պիտի ըլլանք՛ լուսանցքը միայն պզտիկցընելով :

— Տարւոյս վերջի թուոյն մէջ մեր ընկերագրեաց անունները պիտի տպուին՛ այբուբենական կարգով :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԵՐԻ :

PARIS. — IMPRIMERIE WALDER, RUE BONAPARTE, 44.

LA

COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARAMIAN.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Ի Փարիզ, տարեկան	ֆրանք	25 »
Արտաքոյ		28 »
Գին միոյ տետրակի		3 »

Տեղի ընկերագրութեան.
Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ,
Ի Փողոցն Սեն-Սիւլպիս, Թ. 38.

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr.	25
Étranger.		28
Prix d'un numéro		3

On souscrit :
A PARIS, CHEZ M. D. ARAM,
rue Saint-Sulpice, 38.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ա. ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԲ.
Ոգի կուսակցութեան. (Սէկիւր.)
Հանգստութիւն սրտի. (Տրոզ.)
Բ. ՏԵՍԱՐԱՆԲ ԵՒՐՈՊԱՅ.
Հանդիսարան դիւրագին բերոց :
Գ. ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԴԿԱՆ.
Ֆրանքլին. (Շարայարութիւն.)
Դ. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.
Հայկազունք ինն դարասներորդի դարուս. Հայ. եւ Գաղղ. (Շարայարութիւն.)
Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.
Փորթուկալի թագաւորը Տոն Փէտրոյ Ե :
Փարոսք եւ բանկութիւն ի Կոստանդնուպոլիս :
Կործանեալ անտառ :
Վախ եւ մաղձախտ :
Միջերկրեայ ծով յԱֆրիկէ :
Սեւասթոփոլի առման ատեն մեռնողներուն թիւը :
Սուրհանդակ Մասեաց Աղաւնոյ :

SOMMAIRE.

I. CONNAISSANCES UTILES.
Esprit de parti. (Ségur.)
De la tranquillité d'âme. (Droz.)
II. TABLEAUX DE L'EUROPE.
Galerie des produits économiques.
III. GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.
Franklin. (Suite.)
IV. MUSÉE ARMÉNIEN.
La société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç. (Suite.)
V. CHRONIQUE MENSUELLE DE PARIS.
Don Pedro V, roi de Portugal.
Les phares et la disette à Constantinople.
Forêt renversée.
La peur et le choléra.
Mer intérieure en Afrique.
Nombre des morts à la prise de Sébastopol.
Courrier de la Colombe du Massis.

1re Année. — Octobre 1855. — N° 10.

Ի ՓԱՐԻԶ. — Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԷՐԻ. || PARIS. — IMPRIMERIE WALDER. RUE BONAPARTE, 44.